

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ QIDA SƏNAYE
MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənov Əli Azər

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ QIDA SƏNAYE
MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405-Sənayenin təşkili və idarə olunması

İxtisaslaşma: Müəssisənin iqtisadiyyatı

Qrup: 506

Magistrant:
Həsənov Əli Azər oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Məmmədov Sahib Məmməd oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Əli Həsənov Azər oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyımı elmi etikaya və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və ədəbiyyat siyahısında istifadə etdiyim bütün mənbələri əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Məlum olduğu kimi bütün dünyanı öz bəlası altına alan koronavirus infeksiyası öz təsirlərini demək olar ki, Azərbaycanda habelə, bütün dünyada müxtəlif sektorlara göstərmişdir; bank sektoru, turim sektoru və s. Bu baxımdan demək olar ki, virusun iqtisadi sektorda törətdiyi bütün mənfi hallar müasir dövrümüz üçün olduqca aktualdır. Bu araşdırmanın məqsədi COVID-19 pandemiyasının qida sənayesinə təsirlərini ümumiləşdirmək və görülməli tədbirləri təqdim etməkdir. Bundan əlavə, COVID-19 və ya digər mümkün epidemiyalara hazırlıqlar da qısaca müzakirə ediləcəkdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi COVID-19-un qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə neqativ təsirləri qiymətləndirmək və müəyyən edilmiş neqativ təsirləri aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları kimi bu sahədə aparılmış tədqiqatlar, xarici ölkələrin təcrübəsi, tədqiqat işində sistemli təhlil, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə, müqayisə, müvafiq ədəbiyyatlarda xarici və yerli tədqiqatçıların işləri və işçi sənədləri, statistik və ekonometrik metodları göstərmək olar. Tədqiqat işində empirik, statistik paylanma, ekonometrik və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını internet mənbələri, koronavirusla bağlı statistik məlumatlar, veb jurnalları, eləcə də yerli və əcnəbi mütəxəssislərin internet resurslarında yerləşdirdikləri elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat məhdudiyyətləri: Mövzunun araşdırılması üçün zəruri olan statistik məlumatların əldə edilməsində, yerli iqtisadçı-alimlərin və sahə müəssisələrində çalışan mütəxəssislərin sahə müəssisələrinə COVID-19-un təsirləri, müəssisələr tərəfindən atılan adekvat addımlar barədə məlumatın qıtlığı və ARDSK-nın rəsmi saytında müvafiq statistik məlumatların qismən olması dissertasiya işinin əhatəliyinə neqativ təsir edir.

- Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: COVID-19 virusunun ortaya çıxması və qlobal epidemiyaya çevrilməsi həm ölkə iqtisadiyyatlarına, həm də maliyyə bazarlarına böyük təsir göstərmişdir. Bu araşdırmada pandemiyanın qida-içki sektoruna təsiri araşdırılıb və təhlil edilmişdir.

- COVID-19-un şirkətlərin bazar dəyərində təsirinə ölçmək və onun digər müstəqil dəyişənlərlə əlaqəsini araşdırmaq üçün 7 iqtisadi rayona daxil olan 14 rayon təmsilçisi üzrə anket sorğu keçirilməklə mövzu bütövlükdə araşdırılıb.

Nəticələrin istifadə olunması sahələri: Tədqiqatın nəticələrindən tələbələr sərbəst işlərin, referat və elmi məqalələrin yazılmasında, bu sahə ilə maraqlanan şəxslər, habelə qida sektorunda çalışan mütəxəssislər tərəfindən müəssisələrin fəaliyyətinə yan təsirlərin qiymətləndirilməsinə istifadə edə bilər.

Açar sözlər: qida sektoru, COVID-19, iqtisadi təsirlər.

“ASSESSMENT OF THE EFFECT OF THE CORONAVIRUS PANDEMY ON THE PRODUCTION AND SALES OF FOOD INDUSTRY”

SUMMARY

The actuality of the subject: As it is known, coronavirus infection, which has plagued the whole world, has affected almost all sectors in Azerbaijan as well as all over the world; banking sector, tourism sector, etc. From this point of view, it can be said that all the negative effects of the virus in the economic sector are very relevant for our time. The purpose of this study is to summarize the impact of the COVID-19 pandemic on the food industry and to suggest possible measures. In addition, preparations for COVID-19 or other possible epidemics will be briefly discussed.

Purpose of the study: The main aim of the study is to assess the negative effects of COVID-19 on the production and sales activities of food industry enterprises and to identify ways to eliminate the identified negative effects.

Research methods used: Theoretical and methodological bases of the research include research in this field, experience of foreign countries, systematic analysis, grouping and generalization, comparison, works of foreign and local researchers and working papers, statistical and econometric methods in the relevant literature. Empirical, statistical distribution, econometric and comparative analysis methods were used in the research.

Research database: The research database consists of Internet sources, coronavirus statistics, web journals, as well as scientific works posted on the Internet resources by local and foreign experts.

Research Limitations: Impact of COVID-19 on field enterprises by local economists and field specialists in obtaining statistical data necessary for the study of the topic, lack of information on adequate steps taken by enterprises and partial availability of relevant statistics on the official website of ARDSK has a negative impact on the scope of the dissertation.

- **Scientific novelty and practical results of the research:** The emergence of the COVID-19 virus and its transformation into a global epidemic has had a significant impact on both the country's economy and financial markets. The study examined and analyzed the impact of the pandemic on the food and beverage sector.

- **In order to measure the impact of COVID-19 on the market value of companies and its relationship with other independent variables, the topic was investigated in a survey of 14 regional representatives from 7 economic regions.**

Areas where the results can be used: The results of the research can be used by students to write independent works, abstracts and scientific articles, to assess the side effects of enterprises, as well as experts in the food sector.

Keywords: food sector, COVID-19, economic impacts.

İXTİSARLAR

ARDSK Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

FAO Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.....	12
1.1. İstehsalın mahiyyəti və qida sənaye müəssisələrində onun təşkili	12
1.2. Qida sənaye müəssisələrində satışın təşkili	19
1.3. Postpandemiya (COVID-19) dövründə qida sənaye müəssisələrində istehsal-satış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri	22
II FƏSİL. COVID-19-UN QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ.....	31
2.1. COVID-19 pandemiyasının sahə müəssisələrində istehsalın həcminə və strukturuna təsirinin qiymətləndirilməsi	31
2.2. COVID-19 pandemiyasının sahə müəssisələrində satışın həcminə və strukturuna təsirinin qiymətləndirilməsi	36
III FƏSİL. COVID-19-UN QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ NEQATİV TƏSİRLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	50
3.1. COVID-19 pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə təsirlərinin müəyyən edilməsi	50
3.2. COVID-19 pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması yolları	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	70
ƏLAVƏLƏR.....	76
Cədvəllərin siyahısı	75
Sxemlərin siyahısı	75
Qrafiklərin siyahısı	75
Şəkillərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün bir çox ölkələrdə iş yerlərinin bağlanması və ya növbəli iş rejiminə keçid, məktəblərin və təhsil müəssisələrinin bağlanması, sosial məsafəyə riayət edilməsi, sosial tədbirlərin ləğvi və səyahət qadağaları həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər istehlak xərcləri, investisiyalar və beynəlxalq ticarət kimi bir çox sahələrə öz təsirini göstərdi. Epidemiyanın bütün dünyada təsirli olmasının mühüm səbəbi, xəstəliyin ilk müşahidə edildiyi Çinin bir çox sektorda yüksək əlavə dəyərli məhsulların əsas istehsalçısı olması, bir çox mal və məhsulun aparıcı alıcısı olması və böyük istehlakçıya sahib olmasıdır. Bu səbəblərdən Çində başlayan və qısa müddətdə Avropa və Amerikaya yayılan COVID-19 epidemiyası qlobal təchizat zəncirinə bir çox mənfi təsirlərə səbəb oldu.

Göründüyü kimi, epidemiya turizmdən səhiyyəyə, avtomobildən tekstilə, təhsildən mediaya, kənd təsərrüfatından ictimai xidmətlərə qədər bir çox sektora mənfi təsir göstərmiş və hökumətlər bu təsiri minimuma endirmək üçün müxtəlif tədbirlər görməyə çalışmışlar. Pandemiyadan ən çox təsirlənən sektor olmasa da, pandemiya bir çox cəhətdən qida sektoruna təsir etdi; çünki komendant saatları ilə birlikdə restoran və kafelərin bağlanması və çöldə yemək imkanının olmaması qida sektorunun istehsal, paylama və logistika kimi bir çox komponentinə təsir edib.

Bu araşdırmanın məqsədi COVID-19 pandemiyasının qida sənayesinə təsirlərini ümumiləşdirmək və görülə biləcək tədbirləri təqdim etməkdir. Bundan əlavə, COVID-19 və ya digər mümkün epidemiyalara hazırlıqlar da qısaca müzakirə ediləcəkdir. Bu baxımdan demək olar ki, virusun iqtisadi sektorda törətdiyi bütün mənfi hallar müasir dövrümüz üçün olduqca aktualdır.

Mövzunun araşdırılması zamanı biz əsas diqqəti koronavirus pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinə yönəlmişik. Mövzunun müasir səviyyədə işlənməsi tərəfimizdən olduqca vacib hesab edilir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Koronavirusun dünya iqtisadiyyatına təsirləri, törətdiyi çoxsaylı problemlər, habelə qida sənayesində təsirləri bir çox yerli və xarici tədqiqatçıların tədqiqat mövzusu olmuşdur: yerli tədqiqatçı alimlərdən Əyyubov V.S., Hüseynova X.M., Məmmədov M.A., Əzizova R.A., İsmixanov H.S., Səmədov A.S., və başqalarının bu istiqamətdəki işlərini, ingilis alimlərdən Corc D.İ., Henry A.A., Kerr O.J., Mandros L.M., Martin H.M., Morgan E.D., türk alimlərdən Canan İ.İ., Ceceli İ.L., Hasanali E.A., Ruhan C.K., Selma Y.S. Burhan S.A.və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi COVID-19-un qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə neqativ təsirləri qiymətləndirmək və müəyyən edilmiş neqativ təsirləri aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

a) qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinin nəzəri aspektlərini araşdırmaq;

a) postpandemiya (COVID-19) dövründə qida sənaye müəssisələrində istehsal-satış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

b) COVID-19 pandemiyasının sahə müəssisələrində istehsalın həcminə və strukturuna təsirini araşdırmaq qiymətləndirmək;

c) COVID-19 pandemiyasının sahə müəssisələrində satışın həcminə və strukturuna təsirini araşdırmaq və qiymətləndirilmək;

d) COVID-19 pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə neqativ təsirlərinin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları kimi bu sahədə aparılmış tədqiqatlar, xarici ölkələrin təcrübəsi, tədqiqat işində sistemli təhlil, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə, müqayisə, müvafiq ədəbiyyatlarda xarici və yerli tədqiqatçıların işləri və işçi sənədləri, statistik və ekonometrik metodları göstərmək olar. Tədqiqat işində empirik, statistik paylanma, ekonometrik və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Praktiki nəticələr ARDSK-nın statistik məlumatlarının, dövrü mətbuatda, internet resurslarında dərc olunan materialların işlənməsinə əsasən əldə edilir.

Dissertasiya tədqiqatının konsepsiyası koronavirus pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi, alınan nəticə əsasında COVID-19-un sahə istehsalına neqativ təsirlərinin aradan qaldırılmasına yönəlik tədbirlərin işlənilməsi reallaşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını internet mənbələri, koronavirusla bağlı statistik məlumatlar, veb jurnalları, eləcə də yerli və əcnəbi mütəxəssislərin internet resurslarında yerləşdirdikləri elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun araşdırılması üçün zəruri olan statistik məlumatların əldə edilməsində, yerli iqtisadçı-alimlərin və sahə müəssisələrində çalışan mütəxəssislərin sahə müəssisələrinə COVID-19-un təsirləri, müəssisələr tərəfindən atılan adekvat addımlar barədə məlumatın qıtlığı və ARDSK-nın rəsmi saytında müvafiq statistik məlumatların qismən olması dissertasiya işinin əhatəliyinə neqativ təsir edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- COVID-19 virusunun ortaya çıxması və qlobal epidemiyaya çevrilməsi həm ölkə iqtisadiyyatlarına, həm də maliyyə bazarlarına böyük təsir göstərmişdir. Bu araşdırmada pandemiyanın qida-içki sektoruna təsiri araşdırılıb və təhlil edilmişdir;

- COVID-19-un şirkətlərin bazar dəyərində təsirinə ölçmək və onun digər müstəqil dəyişənlərlə əlaqəsini araşdırmaq üçün 7 iqtisadi rayona daxil olan 14 rayon təmsilçisi üzrə anket sorğu keçirilməklə mövzu bütövlükdə araşdırılıb;

- Emal zavodlarının pandemiya dövründə öz məhsullarını satmaqda hansı ciddi problemlərlə üzləşdikləri müəyyən olunmuşdur;

- Müəssisələrin məhsul satışının çətinləşməsinə səbəb olan hallar müəyyən edilmişdir;

- Pandemiya dövründə qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasından ötrü tövsiyələr hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəticələrindən tələbələr sərbəst işlərin, referat və elmi məqələlərin yazılmasında, bu sahə ilə maraqlanan şəxslər, habelə qida sektorunda çalışan mütəxəssislər tərəfindən müəssisələrin fəaliyyətinə yan təsirlərin qiymətləndirilməsinə istifadə edə bilər.

I FƏSİL. QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İstehsalın mahiyyəti və qida sənaye müəssisələrində onun təşkili

Qida sənayesi müəssisələrində ən az xərc ilə daha da çox və yüksək keyfiyyətli məhsulun hazırlanması ancaq texnoloji əməliyyatların daha səmərəli təşkil olunması və əsas istehsal fondların təkmilləşdirilməsinin nəticəsində əldə olunmur. Yüksək keyfiyyətli məhsulun buraxılışında, həmin məhsulun maya dəyərini aşağıya salınmasında, belə ki, istehsalın səmərəliyinin çoxaldılmasında avadanlıq və maşınların işə mütəmadi saz vəziyyətdə hazırlanması, əsas istehsal və sex sahələrinin mövcud xammal və materiallar ilə, enerji və yanacaq, alət və tərtibatla təmin edilməsində mühüm bir əhəmiyyət daşıyır. Bu da öz növbəsində istehsal prosesinə eləcə də texniki xidmətin təşkil edilməsindən asılıdır.

Qida sənaye müəssisələrində mühüm sex və istehsalat sahələri ilə bərabər köməkçi və xidmətgöstərici sex və təsərrüfatlarda formalaşdırılır ki, bunlarında vacib vəzifəsi avadanlıq və maşınları vaxtında təmir etməkdən, vacib istehsalları maddi-enerjili ehtiyatlar vasitəsilə təchizindən, istehsalat prosesinin gedişatında ortaya çıxacaq boş dayanmaları ortadan qaldırmaqdan, yüklərin müəssisə daxilində daşınmasını həyata keçirməkdən və sair ibarətdir.

Qida sənayesi müəssisələrində yaradılan köməkçi və xidmətgöstərici sex və təsərrüfat obyektlərinin sayı, quruluşu, tərkibi istehsalın təşkil edilməsi formasından, üsulundan, tipindən və miqyas dərəcəsindən asılıdır. Bütövlükdə, köməkçi və xidmətgöstərici sex təsərrüfatları dedikdə, bilvasitə maddi əsaslı nemətlər istehsalatı ilə məşğul olmayan, ancaq əsas sex və istehsalat sahələrinin optimal fəaliyyət göstərə bilməsinin təmin edilməsi üçün ümumi zəruri olan şəraiti formalaşdıradan, sexlər və təsərrüfatlar diqqətdə tutulur. Köməkçi və xidmətgöstərici sexlər və təsərrüfatlara nümunə olaraq təmir, energetika, alət, anbar, nəqliyyat və sair sex təsərrüfatlarını göstərmək olar.

İstehsalat prosesinin texniki xidmətinin təşkil edilməsi formasının müəyyənləşdirilməsində müxtəlif amillər qrupu təsir göstərir. Bu amillərdən

istehsal prosesinin təşkil edilməsi tipi məxsusi əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki istehsal prosesinin təşkil edilməsi tipindən asılı olaraq istehsalata texniki xidmətin bu və yaxud başqa forması tətbiq olunur.

Məs: kütləvi şəkildə istehsal şəraitində istehsalata texniki xidmətin sistemli qəti nizamlana bilən cədvəl-qrafik əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. İstehsalat xidmətinin bu forması bu prosesin maddi-enerji ehtiyatları vasitəsilə təchiz olunması və hazır olan malların iş yerləri sahəsindən kənar olunması, model və texnoloji alətlərin dəyişilməsi eləcədə bərpası, maşınların və avadanlıqların təmir edilməsi və modernləşdirilməsi üçün əlverişli əhəmiyyətlidir.

Seriya şəkildə istehsal şəraitində istehsal prosesinə texniki cəhətdən xidmət, bir qayda olaraq, operativ şəkildə istehsal tapşırıqları özəyində təşkil olunur ki, bu da ən son hazırlanan məhsulun istehsalat tsiklini daha dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Fərdi şəkildə istehsal vəziyyətində istehsal prosesinə texniki cəhətdən xidmətin təşkil edilməsində sexlərin və istehsalat sahələrinin növbə-günlük olaraq tapşırıqları, verilmiş olan sifariş və bağlanmış olan müqavilələrin həyata keçirilmə müddəti əsas hesab olunur. Fərdi formalı istehsal vəziyyətində istehsalata texniki xidmətin əksər vəziyyətlər fəhlələrin özləri tərəfindən həyata keçirilir.

Qida sənayesi müəssisələrində istehsalata texniki cəhətdən xidmətin təşkil edilməsi aşağıda verilən tələblərə cavab verməlidir:

a) istehsal prosesinə texniki cəhətdən xidmət məqsədəmüvafiq xarakter almalıdır, yəni əsas sexlər və istehsalat sahələrilə köməkçi və xidmətgöstərici sexlərin və təsərrüfatların sırasında optimal şəkildə mütənasiblik formalaşdırılmalıdır;

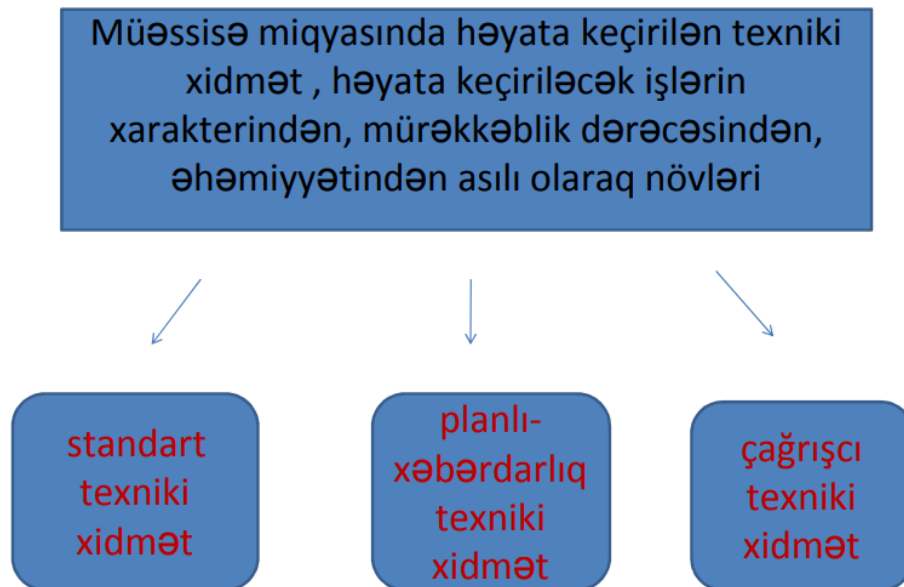
b) istehsal prosesinə texniki xidmət xəbərdaredici rol oynamalıdır, yəni xidmətlər profilaktik xarakter almalı və öncədən tərtib edilmiş plan-qrafikləri əsasında həyata keçirilməlidir;

c) istehsala texniki xidmət mütərrəqqi normalara və normativlərə dayanmalıdır, yəni ki, xidmət normaları və normativləri elmi-texniki inkişafın nəaliyyətlərini və öncül istehsalat təcrübəsini öz daxilində əks etdirə bilməlidir;

d) istehsalat texniki cəhətdən xidmət kompleks formada olmalıdır, yəni ki, müəssisə daxilindəki bütün sexlər və istehsal sahələri eyni formada maddi-enerji ehtiyatları vasitəsilə, ayrı-ayrı nəqliyyat vasitələri, maşınlarla və avadanlıqlarla təchiz edilməlidir;

e) texniki olaraq xidmət sahəsində daha səmərəli iş üsullarının tətbiq edilməsinə imkan yaradar və beləliklə texniki cəhətdən xidmətin yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilməsinə şərait yaradar.

Şəkil 1: Müəssisədəki işlərin növləri

Mənbə: Брезе О.Э. 2004, Экономика промышленности: Учебник, Кемерово: Кемеровский технологический институт пищевой промышленности, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Standart texniki qulluq adətən geniş miqyaslı və kütləvi istehsal vəziyyətlərində istifadə olunur və əvvəlcədən hazırlanmış cədvəllərə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bunun üçün yardımçı və xidmət qrupları, büro və briqadalar yaradılır və onlar mühüm sexlərdə və istehsalat sahələrində təmir işləri aparırlar.

Planlaşdırılmış xəbərdarlıq texniki xidmət orta seriyalı istehsalda daha çox yayılmışdır və təqvim cədvəlinə əsaslanır; Özünə texniki qulluq işçilər tərəfindən

gündəlik olaraq kiçik zəncirdə, eləcə də fərdi istehsal vəziyyətlərində həyata keçirilir.

Köməkçi və xidmət emalatxanalarında və təsərrüfatlarda çalışan işçilərin ümumi sayı müəssisədəki işçilərin ümumi sayının təxminən 50-52%-ni təşkil edir. Köməkçi və xidməti işlərin ümumi həcmnin təqribən 30-35%-i saxlama və daşınma, 27-30%-i əsas fondların təmiri, 17%-i alət və avadanlıqların işlənilib hazırlanması və bərpası, 7- 8%-i enerji xidmətləri, 12%-i isə digər xidmətlərlə bağlıdır.

İstehsalın həm əsas, həm də köməkçi və xidmət sahələrinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının həyata keçirilməsində sənaye robotlarının tətbiqi mühüm rol oynayır. Hal-hazırda sənaye robotları bir çox köməkçi və xidmət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün geniş istifadə olunur. Sənaye robotlarının istifadəsi canlı əməyə qənaət etməklə yanaşı, texnoloji prosesləri sürətləndirir, maşınların gücündən tam istifadə etməyə imkan verir və sosial problemlərin, yəni sənaye robotlarının zərərli, qaranlıq istehsal sahələrində, işçilərin əməyinin yerində həllinə kömək edir.

Son beş ildə Azərbaycanın sənaye müəssisələrində 400-dən çox sənaye robotundan istifadə edilib ki, bu da ağır və təhlükəli işlərdə çalışan bir çox işçilərin işdən çıxarılmasına səbəb olub. Müasir dövrdə istehsala texniki xidmətin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri bunlardır:

a) Vahid təmir işlərinin mərkəzləşdirilməsi müxtəlif sənaye sahələrində ixtisaslaşmış müəssisələrin yaradılmasına imkan verir ki, bu da qabaqcıl avadanlıqların istifadəsini asanlaşdırır, texniki xidmət işlərinin maya dəyərini azaldır və onların keyfiyyətini artırır, əməyin və istehsalın təşkilini asanlaşdırır və işçilərin məhsuldarlığını artırır.

b) xidmət funksiyalarının ixtisaslaşması - texniki avadanlıqların inkişafı və təmir işlərinin həyata keçirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış təmir müəssisələrinin və avadanlıqların təmiri müəssisələrinin yaradılmasına imkan verir;

c) avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatının sənaye müəssisələrindən ayrılması, yəni nəqliyyat vasitələrinin cəmləşməsi.

d) ixtisaslaşdırılmış anbarların yaradılması və texniki nəzarət işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının artırılması.

e) Yardımçı və xidmət sexlərinin və təsərrüfatların bütövlükdə təsərrüfat hesabına, yəni özünümaliyyələşdirmə və özünümaliyyələşdirmə prinsipləri əsasında köçürülməsi. Bu, bu təsərrüfatlarda çalışan işçilərin yüksək nəticələr əldə etməyə marağını artırır, əmək məhsuldarlığının artırılmasına, qənaət rejiminə əməl olunmasına şərait yaradır;

ə) yardımçı və xidmət sexlərində və təsərrüfatlarda çalışan işçilərin əməyinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi. Bu, həmin şöbələrdə işçilərin sayını azaltmağa imkan verir və bununla da canlı əməyə qənaət edilir ki, bu da fərdi əmək məhsuldarlığının artması deməkdir;

f) Yardımçı və xidmət emalatxanalarında və təsərrüfatlarda işçi qüvvəsindən istifadənin yaxşılaşdırılması əsasən onların həmin bölmələrdə düzgün yerləşdirilməsindən asılıdır.

Respublikamızda sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyat sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, məşğulluğun təmin olunması istehlak mallarına olan mövcud tələbatın yerli resursların hesabına tam ödənilməsi və iqtisadi cəhətdən inkişafın təmin olunması yönündən müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda əhalinin etibarlı şəkildə qida təminatı ölkənin iqtisadi siyasətinin ən mühüm yönlərindən biri hesab olunur. Hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin tam təşəbbüsü ilə ölkəmizdə torpaq islahatları reallaşdırılmış, kənd təsərrüfatının istehsalçılara xidmət mexanizmləri formalaşdırılmış həmçinin beynəlxalq dərəcəli layihələrin icrası prosesinə başlanılmışdır. Respublika prezidentinin müvafiq sərəncamı vasitəsilə hələ 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi proqramı” təsdiq edilmiş həmçinin həmin proqramın icra edilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatının və ərzaq məhsullarının istehsalatı əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmışdır. Növbəti illər ərzində ölkədə əhali kütləsinin ərzaq malları ilə tam təminatına aid 2008-2015-ci illərdə Dövlət Proqramında uğurlu şəkildə icra olunub. Əldə olunan nailiyyətlərin heç birinə baxmayaraq, ölkəmizin prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı

vasitəsilə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı mallarının istehsal və emalına aid Stratejik Yol Xəritəsi təsdiq olunmuş və həmin sənədin içində ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlığının təmin olunmasından ötrü institusional cəhətdən potensialın gücləndirilməsi məqsədilə 2025-ci ilə qədər olan dövrdən ötrü uzunmüddətli baxış eləcə də 2025-ci ildən sonra olan dövrdən ötrü hədəf baxışları tam formalaşmışdır (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı mallarının istehsal və emalına aid Stratejik Yol Xəritəsi. 2016, s.157).

Strateji Yol Xəritəsində qeyd olunur ki, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi sistemi beynəlxalq tələblərdən və qabaqcıl təcrübələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin etmir. Qida təhlükəsizliyi sistemini Avropa İttifaqının və müvafiq beynəlxalq təşkilatların tələblərinə uyğunlaşdırmaq, məhsulların təhlükəsizliyini və keyfiyyətini yüksəltmək lazımdır. 2019-2023-cü illər Dövlət Proqramında da mühüm ərzaq məhsulları ilə ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı prosesi ölkənin özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sahibkarlığın inkişafının gücləndirilməsi əsas məqsəd kimi qəbul edilib. Bu məqsəd və vəzifələrin icrası ölkədə fəaliyyət göstərən qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrə həvalə olunub.

Rəsmi rəqəmlərə görə, 2020-ci ilin əvvəlinə ölkədə qida istehsalı ilə 400-ə yaxın müəssisə məşğul olub. Onlardan 55,7%-i kiçik, 44,7%-i orta və böyük; 1,8% - dövlət; 98,5%-i qeyri-dövlət mülkiyyətindədir. Eyni zamanda, ərzaq məhsulları istehsalı ilə 4756 fərdi sahibkar məşğul olur (Azərbaycan Sənayesi, Statistik Xülasə, 2020, s.250).

Araşdırmalar göstərir ki, təkcə 2003-2018-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində 9 çörək zavodu, 10 süd emalı zavodu, müxtəlif istehsal gücünə malik və müasir avadanlıqla təchiz edilmiş 7 kanareyka istifadəyə verilmişdir. Bura Kafkaz və Gilan Qəbələ Kanarası, Azerson Holdingə məxsus Emişli Şəkər Zavodu, Kəllə Şəkər Zavodu, Gilan Holdingə məxsus Qəbələ və Tərtər Süd Zavodu, Sumağyıtıdakı Bismak Qida Sənayesi Kompleksi, Sağlam Qida Aqrar-Sənaye Kompleksi, Neft Zavodu, Lənkəran daxildir. Xaçamz, Astara, Kürdmir, Biləsuvar, Qazax Kanarası, Lənkəranda Palsud fabriki, Abşeron, Ağcabdi, Salyan,

Tovuz, Tərtər, Zaqatala süd zavodları brend məhsulları ilə alıcıların rəğbətini qazanıb (<https://www.iktisodyyat.com/az/reds/8/information/8003>).

Ən müasir texnologiyalara əsaslanan 70 investisiya layihəsinin 57-si və ya 81,6 faizi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən qida məhsulları istehsalı layihələridir (<https://sanaye.gov.az>> Məzmun> HTML).

Rəsmi məlumatlara görə, 2020-ci ilədək sənaye üsulu ilə emal edilən ərzaq məhsullarının əsas növləri üzrə özünütəminatmə səviyyəsi təmizlənmiş düyü üzrə 19,5%, makaron məhsulları üzrə 28,7%; bitki yağı 34,5%; kərə yağı - 71,4%; şəkər - 81,6%; Çay - 44,8%, şokolad və şəkərli qənnadı məmulatları əsasında - 28,8%. Ona görə də bu məhsulların idxaldan asılılıq səviyyəsi yüksəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan un, un məmulatları, marqarin, tərəvəz və meyvə şirələri, konservlər, müxtəlif yağlı kremlər və südlər, bütün növ pendirlər, qatıqlar, duzlar, dadlandırıcılar ilə yüksək səviyyədə özünü təmin edir.

Buna baxmayaraq, müvafiq strateji yol xəritəsində ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin davamlılığının təmin edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Əhalinin bütün təbəqələrinin etibarlı ərzaq (ərzaq) təchizatının əldə edilməsi mexanizmlərinin yaradılması;
- Ərzaq ehtiyatının mövcudluğunu təmin etmək üçün adekvat ehtiyatın yaradılması;
- bütün əhali qrupları üçün ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması;
- Qida təhlükəsizliyinə nəzarət sahəsində müxtəlif orqanların fəaliyyətində vahidliyin aradan qaldırılması;
- ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində ictimai nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Sağlam qidalanmanın təşviqi;
- qida məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması, daşınması və satışı üzrə mövcud standartların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması;
- Ən yaxşı beynəlxalq təcrübə əsasında mövcud qanunvericilikdə islahatların aparılması.

Fikrimcə, bu kompleks tədbirlərin yaxın və uzunmüddətli perspektivdə həyata keçirilməsi yeyinti sənayesində istehsal sahibkarlığının davamlı təşkili üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, əhalinin ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsini yüksəldəcək.

1.2. Qida sənaye müəssisələrində satışın təşkili

Marketing prosesi-məhsula olan tələbat və yaxud məhsul bazarının öyrənilməsi eləcə də tədqiqini ifadə edib müəyyənləşdirən bir anlayışdır. Marketing sahəsində tədqiqatlarının həyata keçirilməsini “istehlakçıların fikrini öyrənmək”, “istehlakçıların rəylərini dinləmək” şəklində də qəbul etmək mümkündür. Məhsul istehsalatı ilə məşğul olan hər hansı müəssisə, şirkət, fermer təsərrüfatının istehlakçısının nə istədiyi həmçinin bunu nəyə görə, hansı səbəbə əsasən istədiyi haqqında informasiyaya ehtiyacı vardır. Ona görə ki ən sonda məhsulun əldə olunub olunmaması qərarını istehlakçı özü verir. Marketing sahəsindəki tədqiqatlar və bazarın statistik təhlili elə ondan ötrü də labüddür ki, məhsulun istehsalçıları əsaslandırılmış və doğru şəkildə qərar qəbulunu təmin edə bilsinlər. Elə bir hallar olur ki, istehsalçılara məlumat, məhsul çeşidinin çoxaldılması məqsədi ilə istehsal və satış proqramlarını hazırlayıb ərsəyə gətirmək və yaxud buraxılmış olan məhsulun satış bazarının mövcud dövrə olan vəziyyətini qiymətləndirməkdən ötrü lazım olsun.

Müasir dünyada hər kəs üçün “doğma” problemi yoxdur. Heç bir insanın yeməksiz yaşaması mümkün olmadığı üçün qida insan həyatının ən vacib şərtidir. Of. Marks bu məqamı vurğulayır; “Siyasət, elm, din, incəsənət və s. ilə məşğul olmaq üçün insanların ilk növbədə yemək, içmək, geyinmək və yaşamaq üçün yeri olmalıdır” (Marks K., Engels F. 2010: s.19).

Deməli, ərzaq istehsalı iqtisadi məsələ deyil, böyük siyasi, milli və milli əhəmiyyət kəsb edir. Marks da göstərir ki; “Ərzaq istehsalı istehsalçıların güzəranının və ümumilikdə istehsalın birinci və əsas şərtidir”.

Respublikanın yeyinti sənayesinin xarici və daxili bazarlarının təhlili göstərir ki, respublika iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra ərzaq istehlakçıları

strukturunda mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Qida müəssisələrinin məhsulları keyfiyyətinə görə xarici ölkələr tərəfindən alınmadığından, daxili bazarda az miqdarda satıldığı üçün sənayedə böyük problemlər yaranır. Bir tərəfdən ölkənin sənaye müəssisələri yeyinti sənayesi üçün avadanlıq hazırlamaq üçün kifayət qədər istehsal gücünə malikdir, digər tərəfdən bu müəssisələr tam fəaliyyət göstərə bilmir və məhsul istehlakının kəskin azalması öz mənfi təsirini göstərir.

Şübhəsiz ki, dünya bazarına çıxmaq üçün ilk növbədə rəqabətqabiliyyətli, keyfiyyətli ərzaq məhsulları istehsal etmək lazımdır. Azərbaycanda yeyinti sənayesi Sovet İttifaqının digər yerləri ilə müqayisədə daha inkişaf etmiş hesab edilsə də, onun texnoloji səviyyəsi əksər məhsulların dünya standartlarına uyğun istehsalına imkan vermirdi.

İEO-nin iqtisadi inkişafın təhlili göstərir ki, rəqabətqabiliyyətli mallar istehsal edən müəssisələrin və sənaye sahələrinin yaradılmasında dövlətin rolu çox böyükdür. Müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin hüquqi bazasının qurucusu, ölkədəki iqtisadi vəziyyətin mühüm vasitəçisi və bələdçisi kimi dövlət müəssisələrin rəqabət mühitinə güclü təsir göstərmək potensialına malikdir.

Fikrimizcə, dövlətin yerli istehsalın artırılması üçün iqtisadi islahatlar proqramını həyata keçirərkən aşağıdakıları nəzərə alması məqsədəuyğundur:

1. İqtisadiyyatın dövlət sektorunda məqsədyönlü struktur dəyişiklikləri;
2. Yeni iş yerlərinin yaradılması üçün sahibkarlığa diqqətin artırılması;
3. Resursların bölüşdürülməsində inhisarın tam olmaması;
4. Birgə müəssisələrin yaradılması yolu ilə investisiyaların cəlb edilməsi;
5. Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;
6. Daxili investorların fəaliyyətində çətinliklərin aradan qaldırılması.

Ümumiyyətlə, dünyada öz yerini tutmaq istəyən hər bir dövlət yerli istehsalın inkişafını mühüm məqsəd kimi qarşısına qoymalıdır. O, müasir texnika və texnologiyanın tətbiqinə, istehsalın yenidən qurulmasına, qabaqcıl idarəetmə təcrübələrinin tətbiqi yolu ilə beynəlxalq standartlara cavab verən müvafiq

məhsulların istehsalına və onların həyata keçirilməsi üçün uyğun satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında yeyinti sənayesinin perspektiv inkişafı dörd istiqamətdə gedə bilər:

1. Fikrin dəyişməsi;
2. Müasir texnologiyadan istifadə;
3. Məhsul kateqoriyası siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
4. İstehlakçı məmnunluğu.

Qida sənayesi ilə maraqlanan çoxlu xarici şirkətlər var və onların əksəriyyəti tezliklə qazanc əldə edə biləcək. Azərbaycana lazımı faydaları gətirmək üçün xarici investisiyalar üçün müvafiq qanunvericilik bazasının tamamilə islah edilməsi məqsədəuyğundur. Vergi siyasətinə yenidən baxılmalıdır. Xarici sərmayənin sabit qalması üçün vergi siyasəti qlobal səviyyədə yüksəldilməli və həm yerli istehsalçıların, həm də xarici investorların maraqlarını qorumalıdır.

Sənaye sahəsində əsas məqsəd regionlarda sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası, yeni müəssisələrin yaradılması olmalıdır. Kənd təsərrüfatı və sənaye emalı müəssisələrinin bərpasına, bu istehsalla məşğul olan fermerlərin yetişdirdiyi məhsulların satış imkanlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Hazırda ölkəmiz xaricdən gətirilən məhsulların bir hissəsini artıq istehsal etməyə başlayıb. Bundan başqa, Azerson Holding (yağ, çay, şəkər, konserv, kağız məmulatları), Coca - Cola (sərinləşdirici içkilər), BM - Sun (qablaşdırılmış çay), Azər - Castel (pivə), Secendik (kolbasa məhsulları), Bərəkət, DAD (Süd Məhsulları), Elvan Turkish Azeri Food Industry Ltd. Şirkət və digər xarici və birgə müəssisələr dünya standartlarına cavab verən məhsullar istehsal edərək yerli bazarı bu məhsulla tam təmin edir. Beləliklə, idxal olunan məhsulu əvəz edir.

İstehsalın texniki bazasının təkmilləşdirilməsi və investisiya siyasətinin, eləcə də ərzaq məhsulları üzrə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı proqramının işlənilməsi zəruridir.

Burada ənənəvi olaraq ixrac olunan ərzaq məhsullarının daha da inkişaf etdirilməsi, hazırda ixrac olunan ərzaq məhsullarının ixracının səmərəliliyinin artırılması, yeni məhsullar üçün bazarların axtarılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməlidir.

1.3. Postpandemiya (COVID-19) dövründə qida sənaye müəssisələrində istehsal-satış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri

COVID-19, yeni kəşf edilən SARS-CoV-2 virusunun səbəb olduğu yoluxucu bir xəstəlikdir. Bu virusa yoluxmuş insanların əksəriyyəti yüngül və ya orta dərəcədə tənəffüs xəstəliklərindən sağalarkən, yaşlılar və ürək - damar xəstəlikləri, şəkərli diabet, xroniki tənəffüs xəstəlikləri və xərçəng kimi digər xəstəlikləri olan insanlar daha ciddi simptomlar göstərə bilərlər.

Xəstəliyin insandan insana asanlıqla keçə biləcəyi sübut edilmişdir. Virusun əsas ötürülmə yolu xəstə bir insan öskürən və ya asqıran zaman hava damcılarıdır. Bu səbəbdən xəstəliyin yayılmasının qarşısının alınmasında ilk addım bu damcıların yayılmasının qarşısını almaqdır.

Maska taxmaq, əl gigiyenasına diqqət yetirmək və başqalarından 2 metr məsafə saxlamaq tətbiq olunan tədbirlər sırasındadır. Hal -hazırda xəstəliyə qarşı xüsusi peyvəndlər hazırlanmışdır.

Bununla birlikdə, potensial müalicələrin klinik sınaqları sürətlə gedir. İlk dəfə 13 yanvar 2020-ci ildə Wuhan əyalətində tənəffüs simptomları (qızdırma, öskürək, nəfəs darlığı) inkişaf edən bir qrup xəstədə aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilən COVID-19 Qlobal Epidemik Yeni Koronavirus Xəstəliyi (COVID-19) bir çox ölkələrə yayılmışdır.

COVID-19 pandemiyası və ona qarşı alınan tədbirlər qlobal ticarətdən fərdlərin həyatına qədər gözlənilməz bir şəkildə təsir etmişdir. Yüngül soyuqdəymədən ölümcül pnevmoniyaya qədər dəyişən mənzərəni ortaya qoyan SARS-CoV-2 adlı virusun səbəb olduğu xəstəliyin nəzarətsiz yayılması bizə əsas ehtiyaclarımıza çatmaq qabiliyyətimizin əslində nə qədər həssas olduğunu

göstərmişdir

(https://www.researchgate.net/publication/350703038_COVID-19_Pandemisinin_Gida_Sektorune_Etkileri).

Qida sektoru pandemiya dövründən ən çox təsirlənən sektorlardan biridir. Kütləvi qida istehsalı müəssisələri, restoranlar, hazır qida şirkətləri ümumilikdə koronavirus epidemiyasından təsirlənmiş və hələ də bu mənfi təsirlərə məruz qalmaqdadır.

Qida sektorunda istehlakçıların tələbləri dəyişməyə və artmağa başlayıb. Bu vəziyyət qida təhlükəsizliyi və keyfiyyəti baxımından yeni qaydaların formalaşmasını tələb edir. Avropa Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (EFSA) qidanın koronavirus üçün mümkün bir mənbə və ya ötürülmə yolu olduğuna dair heç bir aydın sübut olmadığını vurğulasa da, xüsusilə istehlakçılar epidemiyadan qorunmaq üçün hazır qida konsepsiyasından uzaqlaşmağın vacibliyini vurğulayıb. Bu vəziyyət istehsalçıların yeni qaydalara riayət etməsinə səbəb olmuşdur.

Sağlamlıq tədbirləri kənd təsərrüfatında və ərzaqda məhsuldarlığı azaltsa da, xammal tədarükündəki fasilələr istehsalı çətinləşdirmişdir. Evdənkənar istehlak və ixrac kanallarından gəlir axınının kəsilməsi büdcələri alt-üst etmişdir. Buna baxmayaraq, qida təchizatı zəncirimizin güclü infrastrukturunu sayəsində istehsalımızı davam etdirdik və bu müddətdə həm ölkəmizi, həm də dünyanı qidalandırmaya davam edə bildik.

Bu gün virusun təsirləri azalsa da, epidemiyanın təkrar baş verməsi və ya digər oxşar böhranların yaranması ehtimalı istehsalçıdan istehlakçıya, dövlətdən özəl sektora qədər qida tədarükü zəncirinin hər bir halqasını ən çox narahat edən məsələdir.

Yaşadığımız pandemiya prosesini və qarşıdakı dövrü işıqlandırmaq üçün təşkil edilən bir sıra COVID-19 Konfransları, pandemiyanı, alt sektorları, xarici bazarları, idarəetmə və hüquq problemlərini mütəxəssislərlə birlikdə araşdırmağa kömək etmişdir.

Qida təchizatı zənciri dünyaya təsir edən böhran dövründə çox vacib bir sınaq vermiş və sınaqdan uğurla çıxmışdır. Ölkəmizdə qida əldə etməkdə heç bir problem olmamış və bazar rəfləri və masaları heç vaxt boş qalmamışdır.

Azərbaycan qida sənayesi, epidemiya ilə bağlı ilk xəbərin Çindən gəlməyə başladığı günlərdə tədarük zəncirinin şaxələndirilməsi üçün addımlar atmağa başlamışdır (https://www.researchgate.net/publication/350703038_COVID-19_Pandemisinin_Gida_Sektorune_Etkileri).

Ölkəmizdə xəstəliyin yayılması ilə işçilərin və istehlakçıların sağlamlığı ön plana çıxmış, epidemiyanın qida tədarükü zəncirinin davamlılığına təsir göstərməməsi üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür. Bir çox məhsulun yığım vaxtına təsadüf edən bu dövrdə sənaye, fermerlə əməkdaşlıq edərək xammal axınının davamlılığını təmin etməyə diqqət yetirmiş və buna nail olmuşdur.

Rəqəmsal infrastruktura, marka şüuruna, təchizatçıya və bazar müxtəlifliyinə yönəlmiş şirkətlər, bu prosesi olduqca zərərli dəyərləndirmişdirlər.

Bununla belə, gələcəkdə oxşar vəziyyətlərə hazırlaşmaq üçün müqaviləli istehsalın hüquqi infrastrukturunun qurulması, məhsul çeşidinin şaxələndirilməsi, qida təhlükəsizliyi çərçivəsində istehlakçı ilə ünsiyyətin qurulması və problemlərin həlli istiqamətində təşəbbüslər irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan qida və içki sənayesi, gələcəkdə vətəndaşlarımıza və dünyaya davamlı, keyfiyyətli və sərfəli məhsullar təqdim etməyə davam etmək əzmindədir. Biz tam əminik ki, sənayemiz bu böhrandan daha güclü çıxacaq və gələcəkdə dünyanın ən mühüm qida və içki təchizatçılarından birinə çevriləcək (Burhan S.A. 2019: s.98).

Qida məhsullarının satışı zamanı profilaktik tədbirlərə əl gigiyenası, sosial məsafə, göz, ağız, burun və tənəffüs yollarının gigiyenası ilə təmas daxildir. İctimai yerlərdə müntəzəm səthlərin müntəzəm təmizlənməsi və dezinfeksiya edilməsi infeksiya riskini azaldır.

Qida məhsullarının satışıyla bağlı pandemiya dövründə mövcud vəziyyət:

a) İstehlakçıları xəbərdar etmək üçün müəssisələrin giriş-çıxışlarında, soyuducularda, mağaza daxilində göstərişlərin asılması, həmçinin ödəniş edərkən hər bir istehlakçıya paylanması olduqca təqdirəlayiqdir.

b) Ərzaq mağazasında insanların əksəriyyətinin kassa qarşısında olduğunu nəzərə alsaq, hər bir kassa koronavirus aradan qalxana qədər iş zamanı açıq

olmalıdır. Qeydiyyatçılar arasında 2 metr məsafə saxlanılmalıdır. Məsafə məsələsinə bəzi insanlar riayət etsə də çoxusu bu vəziyyətdən narazıdır.

c) Qida şirkətlərinin işçiləri birdəfəlik maskalardan, əlcəklərdən (müxtəlif qida məhsulları ilə təmasda olduqda və hər hansı səbəbdən çirkləndikdə dəyişdirilməlidir), həmçinin dezinfeksiyaedici vasitələrdən istifadə edirlər.

d) Açıq satışda olan çörəklər, bulkalar, quru meyvələr və digər qablaşdırılmamış qidalar istehlak edilməzdən əvvəl heç bir istilik müalicəsi və təmizlənmədən keçməmiş qidalar xüsusi rəf qutusunun arxasında saxlanmalı və xüsusi təmizləyici vasitələrlə (əlcək, maska) istehlakçılardan ayrılır və işçilər tərəfindən istehlakçılara təqdim edilir.

e) Təmizlik obyektləri, soyunub-geyinmə otaqları, mexaniki və təbii ventilyasiya, işıqlandırma, su təchizatı və kanalizasiya sistemləri, təmizlik və dezinfeksiya üçün istifadə olunan vasitələrin mühafizəsi, işçilərin şəxsi gigiyenasına dair ümumi qaydalara riayət edilməsi bütün market və qida müəssisələrində yerinə yetirilən tədbirdir.

f) Zalların və otaqların tez-tez havalandırılması olduqca vacib bir məsələdir. Lakin bu tədbirin yerinə yetirilib - yetirilməməsiylə bağlı dəqiq bir məlumat aşkar edilməmişdir.

g) Soyuducunun temperatur sisteminin və soyuq zəncirinin davamlılığının müntəzəm monitorinqinin keçirilməsi.

h) Həşərat və siçanlara qarşı mübarizə tədbirlərini gücləndirmək (dezinfeksiya və məhv etmə).

i) Bu təlimatlara uyğun olaraq təmizləmə və dezinfeksiya işlərini təşkili.

j) Hiper marketlərdə dezinfeksiyaedici maddələrin istifadəsi üçün qurğular yerləşdirilmişdir.

k) Bu sahədə lisenziyası və xüsusi xidmətləri olan xidmət müəssisələrinin qida müəssisələrinin (topdan və pərakəndə satış məntəqələri, bazarlar, yarmarkalar və s.) fəaliyyət növünə görə dezinfeksiya edilməsi;

l) İşçi heyətinin müntəzəm təlimi, həmçinin infeksiyanın qarşısının alınması ilə bağlı ən son məlumatların izlənilməsi.

m) Tullantıların vaxtında atılması, həmçinin zibil qablarının təmiz saxlanması;

n) Heyətin sağlamlığının təmin edilməsi və evdə qalan xəstələrin personalı arasında maarifləndirmə işinin aparılması.

o) Qida satıcılarının daxili qaydalara riayət etməsi;

p) Simptomları olan insanların müəssisəyə daxil olması qadağan edilir.

Qida sektorunda istehsal-satış fəaliyyətiylə bağlı əsas tədbir sektorlararası və transsərhəd, COVID-19-un təsirinin azaldılması və qida sisteminin yenidən təşkili, hər kəs üçün sağlam qidalanmanın təmin edilməsi, eləcə də qida istehsalı və istehlakının davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasıdır (Burhan S.A. 2019: s.126).

Təchizat zəncirinin pozulması və istehlakçı tələbatının azalması səbəbindən fermerlər çürüməyən məhsulları basdırıb parçalayırlar. Nəticədə şəhərin mərkəzində çoxları təzə meyvə-tərəvəz, süd və süd məhsulları, ət və balıq məhsulları əldə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Dünyanın əsas ərzaq bazarları hələ də pandemiya qarşı davamlıdır, bol məhsul səbəbiylə 2022-ci ildə ərzaq mallarının çoxu demək olar ki, yığılıb. Bununla belə, dünya əhalisinin böyük əksəriyyəti ərzaqları yerli bazarlardan alır, ona görə də qida təhlükəsizliyi məsələləri hələ də pozuntulara qarşı həssasdır.

Xoşbəxtlikdən, əsas ixracatçıların əksəriyyəti indiyədək sərhədlər boyu ticarəti davam etdiriblər. Bununla belə, əsasən xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər nəticəsində ölkələr daxilində ərzaq daşınmalarında çoxsaylı fasilələr olmuşdur. Göndərmə marşrutlarının bağlanması anbarlardakı ehtiyatların emal və ya istehlak üçün yararsız hala düşməsinə səbəb olmuşdur.

Yüksək işsizlik, gəlir itkiləri və qida istehsalı xərclərinin artması da bir çox insanın ərzaq almasını çətinləşdirir. Bəzi ölkələrdə, hətta Azərbaycanda belə son aylarda ərzaq məhsullarının qiymətləri kəskin artıb.

Epidemiyadan əvvəl dünyanın ən az qida təhlükəsizliyində yaşayan insanların sayı təxminən 820 milyon nəfər olaraq təxmin edilmişdir. Son məlumatlar göstərir ki, 135 milyon insan hazırda böhran səviyyəsində və ya ondan aşağı səviyyədə

yaşayır. Bu ilin sonuna kimi bu insanların sayının iki dəfə artacağı gözlənilir (<https://alj.com/tr/spotlight-by-fady-jameel/beslenme-kritik-kuresel-salgin-sonrasi-dunyada-gida-guvenligi-icin-mucadele/>).

COVID-19-un dərin iqtisadi təsiri (məhdud istehsal, bazara çıxış məhdudluğu, valyuta itkiləri, işsizlik və gözlənilməz tibbi xərclər) kiçik və orta kənd təsərrüfatı istehsalçılarından maliyyə qurumlarına qədər bütün sahələrə pul axınına və maliyyə dövriyyəsinə təsir göstərmişdir.

Bu baxımdan xalqı ərzaqla təmin etməklə yanaşı, qida sistemindəki oyunçulara da diqqət yetirmək lazımdır. Həssas müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının hərəkətlilik problemlərinin azaldılması istehsal prosesinin davamlılığının təmin edilməsi və insanların kifayət qədər qida ilə təmin edilməsi baxımından çox vacibdir (<https://atm.gov.az/az/news/198/COVID-19-un-qida-tehlukesizliyi-ve-qidalanmaya-t/>).

Bununla belə, bütün tədbirlər yerli şəraitə uyğun həyata keçirilməlidir: bir çox ərzaq təminatı problemlərini tək-cə sosial təminatla həll etmək olmaz.

Dövlət alqı - satqısı və ictimaiyyətə paylanması, qida sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi və ərzaq qiymətlərinin inflyasiyadan qorunmasının vacib bir vasitəsi olaraq qəbul edilə bilər.

Sosial təminat 2 milyarddan çox kiçik fermerləri və onların ailələrini, dünyanın ən yoxsul və ən həssas qruplarını, eləcə də cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan qida işçilərini əhatə etməlidir.

Bu səbəbdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida məhsullarına çıxış və hərəkətliliyin aradan qaldırılması baxımından beynəlxalq maliyyə resurslarının sürətli səfərbərliyi çox vacibdir (<https://atm.gov.az/az/news/198/COVID-19-un-qida-tehlukesizliyi-ve-qidalanmaya-t/>).

Bununla əlaqədar olaraq, BMT baş katibi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (əsasən iqtisadi xammal və turizmə güvənən ölkələrdə) borcların yenidən qurulmasını tələb etmişdir. Bundan əlavə, qida təhlükəsizliyi və qida sistemi (münaqişə, təbii fəlakətlər, iqlim dəyişikliyi və zərərvericilərin qitələrarası genişlənməsi) səbəbindən epidemiya 2020 -ci ilin may aylarında daha da

şiddətlənmişdir (<https://atm.gov.az/az/news/198/COVID-19-un-qida-tehlikesizliyi-ne-ve-qidalanmaya-t/>).

“Qida gigiyenasının ümumi prinsipləri” istehsaldan istehlaka qədər bütün qida zəncirini əhatə edən təhlükəsiz və keyfiyyətli qida istehsalının gigiyenik norma və qaydalarını təmin edir. Qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bu Kodeks risk təhlili və kritik nəzarət nöqtəsi (HACCP) yanaşmasından istifadə etməyi tövsiyə edir. HACCP istehlakçıların sağlamlığına təhlükə yaradan amilləri müəyyən edən və qiymətləndirən və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirən elmi əsaslı profilaktik yanaşmaya əsaslanan qida keyfiyyəti və təhlükəsizliyinə nəzarət sistemidir.

Qida sənayesi operatorları qida məhsullarının istehsalı, daşınması, saxlanması və satışı ilə bağlı təhlükələrdən xəbərdar olmalı, onları vaxtında aradan qaldırmalı, istehlakçıya təhlükəsiz və keyfiyyətli qida məhsulları təqdim etməlidir.

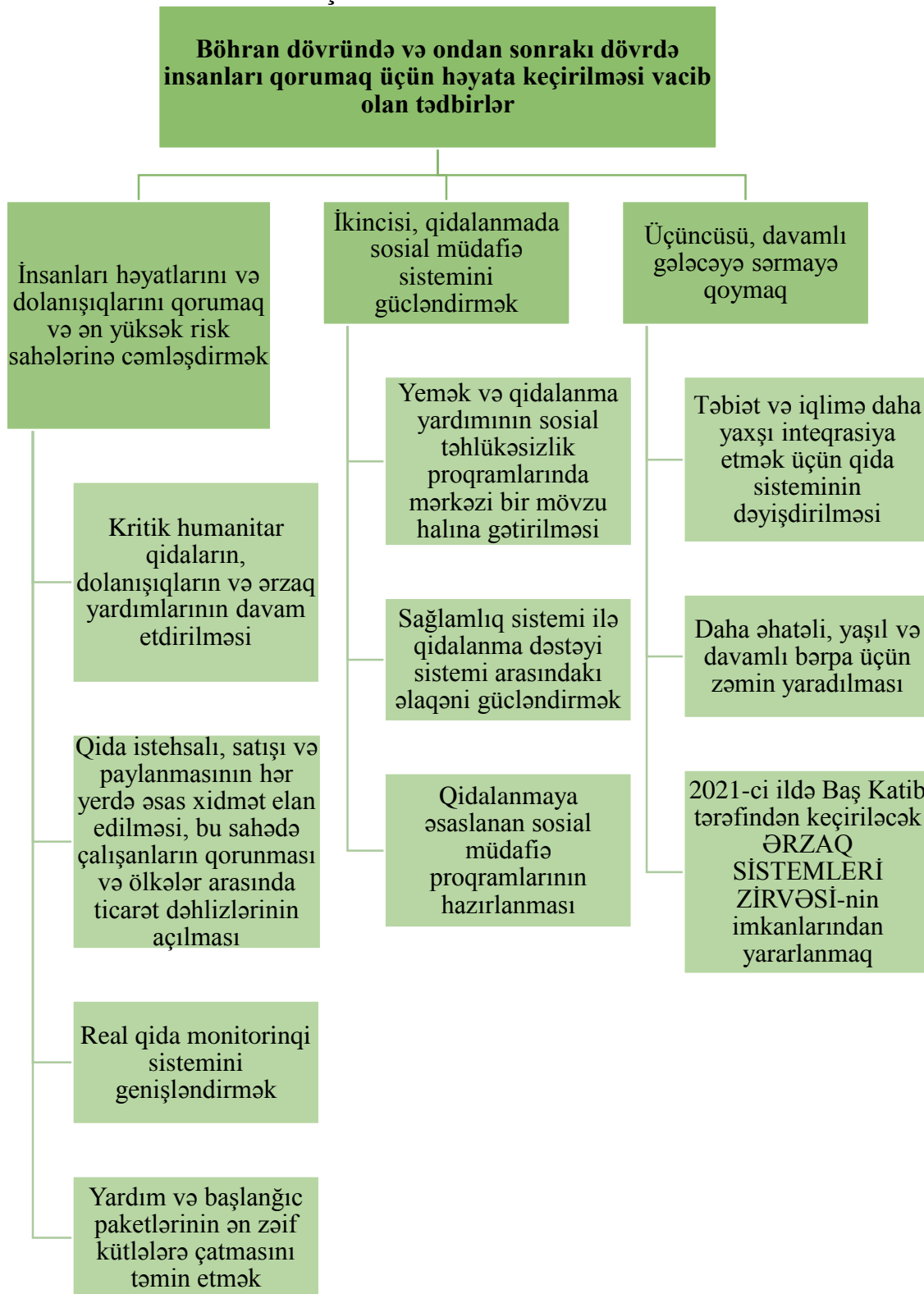
Qida istehsalında yaxşı şəxsi gigiyena qaydalarına ciddi riayət edilməsi Codex Alimentarius Komissiyasının 1960-cı illərdə təsis edilməsindən bəri əsas prinsiplərdən biri olmuşdur. Qida istehsalı prosesində bütün gigiyena prinsiplərinə riayət etməklə insan sağlamlığı üçün təhlükəli virus və mikrobların yayılmasının qarşısını almaq olar. Məsələn, COVID-19 pandemiyasının başlaması ilə qida gigiyenasının ümumi prinsiplərinə və yaxşı istehsal təcrübələrinə əməl edən qida biznesi operatorları artıq öz müəssisələrində və ya obyektlərində virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün lazım olan bilik və bacarıqlara malik ola bilərlər. təcrübə.

Komissiyanın məqsədi bütün qida müəssisələrinin operatorlarının, iri emal müəssisələrinin və küçə satıcılarının qida məhsullarında insan sağlamlığı üçün təhlükəli olan çirkləndiricilərin qarşısının alınması, onlara nəzarət və aradan qaldırılması üçün sistemli şəkildə tədbirlər görməsini təmin etməkdən ibarət idi.

Bundan əlavə, Codex Alimentarius Komissiyası məhsullar üçün ən böyük standartlar bazasını (hazırda 224 standart) hazırlayıb. Hər bir məhsulun keyfiyyəti bir sıra xüsusi standartlarla tənzimlənir, lakin istehlakçılar üçün məhsulların

təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə gəldikdə, Qida Gigiyenasının Ümumi Prinsipləri həmişə başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür.

Sxem 1: Böhran dövründə və ondan sonrakı dövrdə insanları qorumaq üçün həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlər

Mənbə: Qida təhlükəsizliyi 2021, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir, <https://atm.gov.az/az/news/198/COVID-19-un-qida-tehlukesizliyi-ne-ve-qidalanmaya-t/>

Qidaları insanlar üçün təhlükəli edə bilən təhlükələrə bioloji, kimyəvi və ya fiziki amillər daxildir. Profilaktik yanaşma təhlükənin qiymətləndirilməsinin aparılmasını və kritik nəzarət nöqtələrinin və ya potensial zəifliklərin müəyyən edilməsini əhatə edir. Bu yanaşmanın tətbiqindən əvvəl problemlər yalnız son məhsulda müəyyən edilirdi, bəzən artıq istehlakçı tərəfindən alınma mərhələsindədir ki, bu da çox vaxt fəlakətli nəticələrə səbəb olur. “Qida gigiyenasının ümumi prinsipləri” istehsalıdan istehlaka qədər bütün qida zəncirini əhatə edən təhlükəsiz və keyfiyyətli qida istehsalının gigiyenik norma və qaydalarını təmin edir. Dünyada allergik xəstəliklərin təzahürlərinin sayı durmadan artdığından, Kodeks bu sahədə fəaliyyətini, o cümlədən qida məhsullarının etikətlənməsi ilə bağlı müvafiq tələblərin hazırlanmasını davam etdirəcək.

Əsas prinsip aşağıdakı ifadəyə əsaslanır: əgər qida təhlükəsiz deyilsə, o, qida deyil. Yerli kafe və ya restoranda nahar edərkən və ya ərzaq mağazasında alış-veriş edərkən, istehlakçıların sağlamlığını qoruyan qida standartlarının mövcudluğundan xəbərdar olun. AX1, Məcəllənin missiyası məhz budur - insanları həm Yerdə, həm də orbitdə təhlükəsiz qida ilə təmin etmək (<https://www.fao.org/faostories/article/ru/c/1312560/>).

Böhran dövründə və ondan sonrakı dövrdə insanları qorumaq üçün üç sahədə bir sıra tədbirlər, nəticədə qida sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün nüanslara diqqət edilməsi gələcək növbəti illərdə qida sektorunda müəyyən irəliləyişlərə səbəb ola bilər. Bu məqamda ən vacib məsələ sektorun düzgün və vaxtında monitorinqidir.

II FƏSİL. COVID-19-UN QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

2.1. COVID-19 pandemiyasının sahə müəssisələrində istehsalın həcminə və strukturuna təsirinin qiymətləndirilməsi

İnsanların təhlükəsiz və sağlam qidalara olan tələbatının ödənilməsi COVID-19-a qarşı ən mühüm cavabdır. COVID-19 infeksiyasının azaldılması üzrə tədbirlər insanların həyatını xilas etmişdir.

Əsrimizin ən böyük fəlakətlərindən biri olan COVID-19 pandemiyası, sadəcə sağlamlıq problemi deyil, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, turizm və təhlükəsizlik baxımından böyük bir dünya probleminə çevrilmişdir. Qida təhlükəsizliyi, pandemiyanın ilk andan etibarən təhdid etdiyi bölgələrdə ən öndədir (Hasanali E.A. 2019: s.143).

Bununla belə, pandemiyanın tətbiq etdiyi bəzi məhdudiyətlər ərzaq çatışmazlığı olan bir çox ölkədə gəlirlərin, habelə istehsalın azalmasına səbəb olmuşdur.

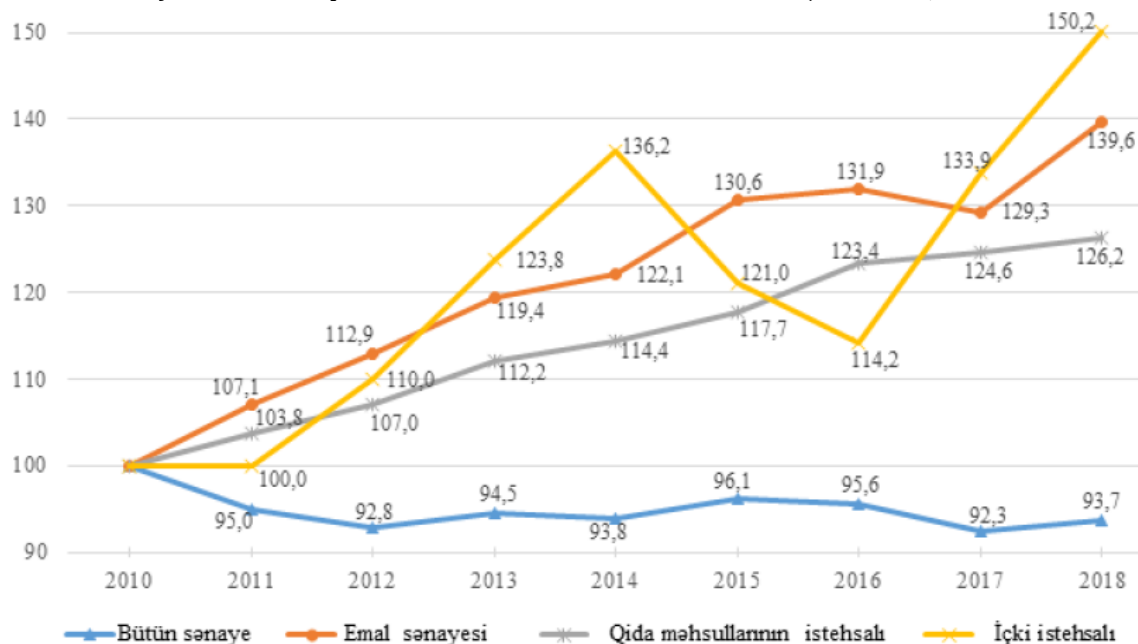
Qida istehsalı sektoru insanların gündəlik ehtiyac duyduğu məhsulların əksəriyyətini istehsal edir. Emal edilən xammalın xarakterinə görə sektor bitki, heyvan və qeyri-kənd təsərrüfatı mənşəli xammalı emal edən üç alt sektora bölünür.

Kənd təsərrüfatı xammalını emal edən qida istehsalı sahələri emal sənayesi, hasilat sənayesi üçün duz və mineral su istehsal edən sahələr və həm balıq sənayesi istehsalı (balıqçılıq), həm də emal sənayesi (balıq emalı) ilə bağlıdır. Bəzi qida istehsal edən sənayələr kənd təsərrüfatı xammalı (ət, süd, şərab, çay, konservlər və s.) birbaşa emal edir, digər qruplar isə əvvəlcədən emal olunmuş kənd təsərrüfatı xammalından (məsələn, çörək, makaron, kolbasa, qənnadı məmulatları) istifadə edirlər (məhsullar və s.).

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı yeyinti sənayesinin xammal bazasının formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Belə ki, yerli kənd təsərrüfatı

məhsullarının emalı sahələrinin inkişafı bu rayonda istehsalın artmasına, iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Şəkil 2: Sənayedə istehsal həcmının dinamikası (2010=100)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Rəqəmdən göründüyü kimi, sənaye istehsalı 2018-ci illə müqayisədə 2010-də azalsa da, emal sənayesi, o cümlədən qida və içki istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu dövrdə sənaye istehsalının azalması əsasən neft və qaz hasilatının azalması ilə əlaqədar olmuşdur. Qida və içkilər istehsalının artımını yerli bazar təmin edib. Belə ki, 2018-ci ildə ərzaq məhsullarının ixracı 2010-cu illə müqayisədə 3,3 dəfə azaldığı halda, ərzaq və içkilərin pərakəndə ticarətinin fiziki həcmi təxminən 3,3 dəfə artmışdır.

Cədvəl 1: Sənaye istehsalının sahə strukturu (ümumi yekuna nisbətən, faizlə)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Emal sənayesi	15.9	14.3	15.3	21.4	25.1	29.9	27.6	24.4	21.9	25,1	31,8
Qida məhsullarının istehsalı	1.5	1.5	1.5	6.7	7.3	8.8	9.1	7.4	6.4	7,6	10.4
İçki istehsalı	0.6	0.5	0.5	0.6	0.7	0.7	0.7	0.7	0.6	0,9	1,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Cədvəl 2: İstehsalçı müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul ehtiyatı, milyon manat

	01.01. 2017-ci il vəziyyətinə	01.01. 2018-ci il vəziyyətinə	01.01. 2019-cu il vəziyyətinə	01.01.2020-ci il vəziyyətinə	01.01.2021-ci il vəziyyətinə
Sənaye üzrə, cəmi	472,2	533,8	499,8	484,9	621,1
Emal sənayesi	287,1	318,6	455,8	420,5	500,6
Qida məhsullarının istehsalı	47,6	29,2	38,6	52,2	53,9
İçki istehsalı	27,7	32,8	24,0	28,2	30,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Ölkədə istehsal olunan ərzaq məhsullarını xarici rəqabətdən qorumaq üçün obyektiv amillər var. Belə məhsullar adətən xammal mənbələrinə yaxın yerləşdiyindən və ya ilk növbədə istehlak bazarlarında yerləşdiyindən yerli məhsullar xarici məhsullarla müqayisədə rəqabət üstünlüyünə malikdir, belə ki, nəqliyyat xərcləri məhsulun məsrəflərinə və gediş məsafəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu baxımdan daxili bazarın böyüklüyü və yerli istehsalı stimullaşdırmaq imkanları önəmlidir.

İnnovasiya fəallığına görə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalır və orta gəlirli ölkələrdən xeyli geri qalır. Ölkədə innovasiyaya ən böyük zərbə beynəlxalq birgə ixtiraların, elmi nəşrlərin, patent və əmtəə nişanlarının, tədqiqat xərclərinin azlığı ilə bağlıdır.

2019 Qlobal Rəqabətlik Hesabatı iqtisadi artım və innovasiya fəaliyyəti arasında birbaşa əlaqənin olduğunu göstərir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə də innovasiya fəallığı yüksəkdir. İnkişaf innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır, innovasiya fəaliyyəti isə iqtisadi inkişaf amilidir.

İnnovasiyaların xalq təsərrüfatında tətbiqi iqtisadi inkişafın əsas amili kimi iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəni müəyyən edir. Yüksək rəqabət səviyyəsi və rəqabətli bazar subyektlərinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunan inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabət innovasiya fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Beləliklə, rəqabət nəticəsində qiymətlər aşağı düşür və mənfəət aşağı düşür ki, bu da firmaları rəqiblərindən fərqli məhsul və xidmətlər yaratmağa məcbur edir. Firmalar istehsal gücünü artırmaq üçün innovativ fəaliyyətlər vasitəsilə işləyirlər. Arrow

qeyd edir ki, rəqabətli sektorda firma inhisarçı sektordan daha çox tədqiqat və inkişafa sərmayə yatırmaq həvəsinə malikdir (Axundov M. 2012: s.412).

Cədvəl 4: Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı

Məhsulun adı	2016	2017	2018	2019	2020
Kolbasa məmulatları, min ton	13,3	13,5	16,4	17,7	25,8
Kərə yağı, min ton	25,6	25,3	23,6	24,1	25,8
Pendir və kəsmik, min ton	49,4	54,0	50,1	51,3	53,5
Buğda unu, min ton	1582,0	1601,3	1602,9	1781,7	1842,9
Çörək, min ton	1210,0	1222,8	1235,0	1256,4	1294,6
o cümlədən əmtəlik	762,0	770,4	778,1	790,8	845,8
Yağlılıq dərəcəsi 1-3, faiz olan süd, min ton	880,5	913,9	911,3	945,4	946,4
Yağlılıq dərəcəsi 6-29 faiz olan qaymaq, ton	6295,8	6541,2	6947,0	7620,2	7742,2
Bitki yağları, min ton	82,3	80,4	71,1	75,1	75,1
Meyvə və tərəvəz konserviləri, min ton	156,5	158,9	164,7	191,5	186,7
Nərə kürüsü, ton	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Qənnadı məmulatları, min ton	59,5	81,1	79,4	69,3	69,7
Duz, min ton	63,9	67,0	66,7	77,1	76,4
o cümlədən əmtəlik	4,7	5,0	4,2	4,5	4,0
Yodlaşdırılmış duz, min ton	60,6	63,6	64,4	74,7	74,3
Dondurma, min ton	0,7	0,5	0,2	0,9	2,2
Marqarin, min ton	47,6	51,7	47,2	47,3	49,9
Makarın məmulatı, min ton	8,4	7,9	4,2	4,2	11,8
Qənd və şəkər, min ton	418,7	228,4	203,1	271,0	246,5
Çay, min ton	9,4	10,8	9,3	9,8	10,6
Araq, min dkl	571,1	549,2	860,1	2238,4	1718,7
Üzüm şərabi, min dkl	1049,0	1130,5	1574,3	877,3	895,0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Ölkə iqtisadiyyatında investisiyanın həcmi və istiqaməti texniki yeniliklərin yayılması, habelə mütərəqqi dəyişikliklərin tempini müəyyənləşdirir.

Cədvəl 5: Sənayedə innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat)

	2016	2017	2018	2019	2020
Bütün sənaye	27929,0	16135,7	34353,6	48037,1	35919,8
məhsul innovasiyaları	20313,8	10439,6	23298,7	38343,5	20059,2
proses innovasiyaları	7615,2	5696,1	11054,9	9693,6	15860,6
Emal sənayesi	27744,4	16104,0	32967,6	47658,5	34918,7
məhsul innovasiyaları	20303,8	10438,6	22619,4	38053,5	19421,0
proses innovasiyaları	7440,6	5665,4	10348,2	9605,0	15497,7
qida məhsullarının istehsalı	-	81,5	-	208,7	8667,0
məhsul innovasiyaları	-	81,5	-	208,7	8667,0
proses innovasiyaları	-	-	-	-	-
içki istehsalı	1911	151,0	338,0	642,0	-
məhsul innovasiyaları	-	-	336,0	642,0	-
proses innovasiyaları	1911	151,0	2,0	-	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Müasir dövrdə ölkədə emal sənayesinə investisiya qoyuluşunun olmaması, innovasiya fəaliyyətinə dövlət tərəfindən dəstəyin olmaması, elmi-tədqiqat müəssisələrinin bazar şəraitinə uyğunlaşa bilməməsi və s. Bu kimi amillərə görə bu sektorda innovasiya aktivliyi aşağı səviyyədədir. Xüsusilə, qida sektorunda innovasiya fəallığının aşağı səviyyədə olması səbəbindən bu sektorun ümumi istehsalında adi məhsulların xüsusi çəkisi artıb.

Təhlil göstərir ki, ölkədə sektorun tərkibinə istehlak bazarına yaxınlıq amili güclü təsir göstərmişdir. Beləliklə, əksər qida məhsulları daha sürətli istehlak edilməlidir və ya daha qısa saxlama müddəti olmalıdır. Bundan əlavə, ölkənin qida sektorunda innovasiya potensialının aşağı olması, eləcə də bu sektorda maliyyələşdirmənin məhdudlaşdırılması innovasiya fəallığının aşağı olmasına gətirib çıxarır.

2.2. COVID-19 pandemiyasının sahə müəssisələrində satışın həcminə və strukturuna təsirinin qiymətləndirilməsi

2020 -ci ilin iyun ayında tərəvəz, şəkər və süd qiymətlərinin artması ilə dünyada ərzaq məhsulları ilin əvvəlindən bəri ilk dəfə yüksəlmişdir. Bununla belə, COVID-19 pandemiyasının yaratdığı bazar qeyri-müəyyənliyi səbəbindən taxıl və ət bazarlarında qiymətlər təzyiq altında qalmışdır.

Əsas etibarıyla, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ərzaq yardımına tələbatın artması ilə qlobal taxıl istehsalının 2020/21-ci ilə qədər yeni rekord səviyyəyə çatacağını gözləyir (Hasanali E.A. 2019: s.148-149).

Ən çox satılan qida məhsullarının beynəlxalq qiymətlərinin dinamikasını izləyən FAO-nun Ərzaq Qiymətləri İndeksinə əsasən, 2020 - ci ilin iyun ayında orta qiymət əvvəlki ayla müqayisədə 2,5 faiz artaraq 93,3 bal təşkil etmişdir (<https://www.stat.gov.az/>).

2020-ci ilin iyul ayından etibarən Ərzaq Qiyməti İndeksindəki qiymət aralığı genişləndirilmişdir. Bu düzəliş haqqında daha çox məlumatı FAO-nun 2020 Qida Proqnozlaşdırma Jurnalının iyun sayında dərc olunmuş məqalədə tapmaq mümkündür.

FAO, bitki yağı qiymətlərində dörd aylıq enişdən sonra iyunda 11,4 faiz bahalaşmanın olduğunu müəyyən etmişdir. Bu artım bəzi ölkələrdə palma yağının qiymətinin kəskin artması, COVID-19 karantinin yumuşalmasıyla bağlı narahatlıqlar nəticəsində qlobal idxal tələbinin bərpası və uzunmüddətli işçi qüvvəsi çatışmazlığı səbəbindən işçi çatışmazlığının azalması ilə əlaqədardır (<https://www.stat.gov.az/>).

2020-ci ilin iyul ayından etibarən soya, günəbaxan və kauçuk yağının qiyməti də bahalaşmışdır. FAO-nun şəkər qiymətləri indeksi iyun ayında aprel ayındakına nisbətən 10,7 faiz artmışdır (<https://www.stat.gov.az/>).

Yüksələn xam neft şəkər bazarlarını güclü şəkildə dəstəkləyir və Braziliya şəkər zavodlarını şəkər əvəzinə etanol istehsal etmək üçün daha çox şəkər

qamışından istifadə etməyə təşviq edir və bununla da şəkər ixrac imkanlarına və qiymətlərinə təsir göstərir.

FAO süd qiymətləri indeksi son dörd ayda ilk dəfə may ayında 4,1 faiz artmışdır (<https://www.stat.gov.az/>).

Son zamanlar qiymət artımının səbəbi kimi Yaxın Şərqi və Şərqi Asiyadan idxal tələbinin bərpası, Avropada tələbatın mövsümi azalması və Okeanilyada sərbəst təklifin məhdud olması göstərilir (<https://www.stat.gov.az/>).

FAO taxıl qiymətləri indeksi 2020 - ci ilin may ayından bu yana 0,8 faiz azalmışdır (<https://www.stat.gov.az/>).

İyun ayında taxılın qiymətinin azalması şimal yarımkürəsində yeni məhsul yığılı və Qara dəniz regionu kimi bir sıra ixracatçı ölkələrdə məhsuldarlığın artmasıyla əlaqələndirilmişdir (<https://www.stat.gov.az/>).

FAO-nun ət qiymətləri indeksi 2020 -ci ilin may ayından bəri 0,6 faiz, 2019-cu ilin iyun ayından bu yana orta hesabla 6,1 faiz azalmışdır. Əsas istehsal sahələrində ixracın artması ilə mal və quş ətinin qiymətləri ucuzlaşarkən, COVID-19 bazarında daha da azaldılması gözlənilən donuz ətinin qiymətləri Avropada bir qədər artmışdır (<https://www.stat.gov.az/>).

COVID-19-un yayılmasının davam etməsi hələ də qida təchizatı zəncirini təhdid edir və istehlakçıların qida təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlarını artırır. COVID-19 kimi qlobal bir epidemiya vəziyyətində qida istehlakçıları vərdişlərini dəyişirlər.

Məsələn, 2012-ci ildə Nyu-Yorka Sədi qasırgası vurduqda istehlakçılar ərzaq saxlama, yığılı və ya saxlama davranışı nümayiş etdirmişdirlər. Eynilə, ərzaq istehlakçıları bir çox ərzaq məhsullarının bazarlarda əlçatmaz olmasına səbəb olan COVID-19 epidemiyası ilə qida və içki ehtiyatı toplamağa başlamışdır.

Makaron, düyü, konservlər, un, dondurulmuş məhsullar və şüşə su kimi əsas qida və içki məhsulları ilə yanaşı, əl təmizləyiciləri, sabun və tualet kağızı kimi məhsullar da çaxnaşma alış davranışı və ya yığılıma səbəbiylə bazarlarda satılmışdır.

Epidemiyanın yayılmasını azaltmaq üçün kafe, bar, restoran kimi müəssisələrin bağlanması bazar rəflərinin boş olmasının digər səbəbi kimi göstərilə bilər.

Daxildə istehlak artarkən, xaricdə istehlak xeyli azalmış və hətta bəzi ölkələrdə komendant saati səbəbindən sona çatmışdır. Məsələn, Azərbaycanda ərzaq xərclərinin üçdə birindən çoxu restoranlarda həyata keçirilir.

Xərclərin ərzaq pərakəndə satışı sektoruna keçməsi işləyən qida sistemində əlavə tədarük təzyiqi yaratmışdır. Bəzi təchizatçılar müəyyən məhsulları pərakəndə satış məntəqələrinə yönləndirənlər də, istehlakçı vərdişlərini dəyişdirərək tədarük zənciri pozulmuşdur.

Tələb və təklif tərəfindəki şoklara əlavə olaraq, COVID-19-un qida təchizatı zəncirinə uzunmüddətli təsirlərini araşdırmaq faydalı ola bilər. Onlayn ərzaq/paylama sektorunun böyüməsi və istehlakçıların “yerli” qida təchizatı zəncirinə nə dərəcədə üstünlük verəcəyi dərhal ağla gələn iki şeydir.

Onlayn ərzaq satışı və ya “kliklə al” satışı pandemiya əvvəl normal gedişində olduğu halda, pandemiya sonra xüsusilə böyük şəhərlərdə artım müşahidə olunmuşdur.

Pandemiya dövründə onlayn satışların yaşlı və xəstə insanlar üçün faydalı olduğu bir həqiqətdir. Üstəlik, bu cür satışlar sosial məsafəni qorumağa da kömək edir.

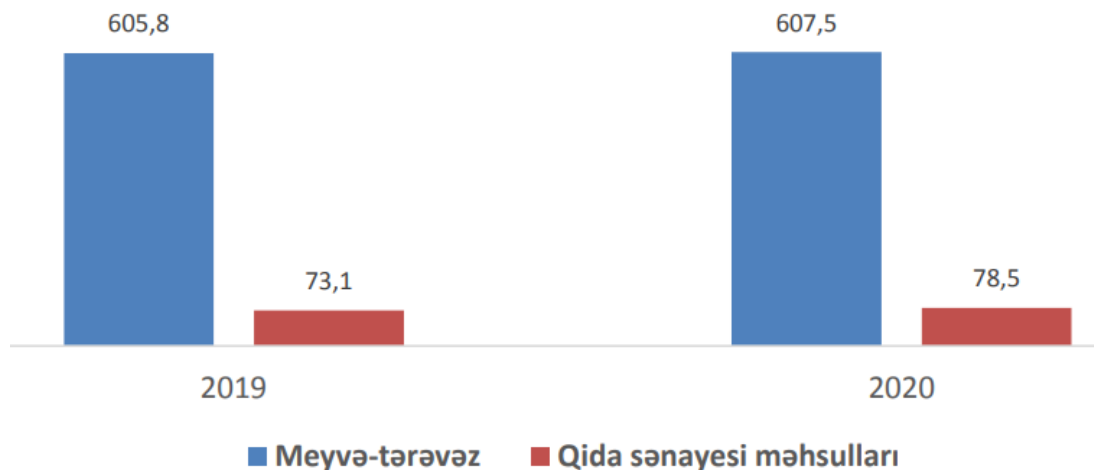
Burda “Pandemiya sonra istehlakçılar köhnə alış - veriş vərdişlərinə qayıdacaqlar və ya onlayn satışları mənimsəyib bu şəkildə davam edəcəklərmi?” sualını vermək olduqca məqsədəuyğundur. Təbii ki, heç kim gələcəyin nə gətirəcəyini bilmir, lakin bir çox insanlar həyatlarında ilk dəfə onlayn alış-veriş edib və böyük ehtimalla pandemiya sonra köhnə vərdişlərinə qayıdacaqlar (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.56).

Pandemiya dövründə ən çox istehlak edilən məhsul qrupu qida (ərzaq məhsulları) olmuşdur. 2019 -cu ildə qida məhsullarının istehlakı bütün məhsul qruplarında 52% paya sahib olduğu halda, ikinci dövrdə - 2020 -ci ildə bu nisbət 43%-ə enmişdir (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.58).

Verilən rəsmi statistikaya əsasən, 2020-ci ilə olan sahə müəssisələri əsasında artımın tempi 3.5 dəfəyə kimi səngimək ilə 2% təşkil etmişdir. Sahə müəssisələrində olan hesabat dövrü ərzində qeydə alınmış olan 11.3%-lik böyümə cəmi 1%-lik artım ilə əvəz olunub. Statistik məlumatlara görə heyvandarlıq sahəsində vəziyyətin daha stabil olduğunu əks etdirir. Hesabata əsasən, dənli bitkilərin istehsalatında 8%-dən çox kiçilmə, bostan bitkiləri istehsalatında 0.2%, giləmeyvə və meyvə istehsalatında 4%, kartof istehsalatında 2%, ət istehsalatında 2.6%, süd istehsalatında 1.6% yüksəlmə qeydə alınmışdır. Kənd təsərrüfatı mallarının emalı edilməsilə əlaqədar vəziyyətə gəldikdə isə, DSK-nın verilən hesabatına əsasən, kolbasa məhsullarının istehsalatı 36.4%, pendir istehsalatı 2.5%, kərə yağı istehsalatı 1,7%, araq istehsalatı 8,4% çoxalmış, qaymaq istehsalatı 3,4%, üzüm şərabı istehsalatı 54,6% enmişdir.

Beynəlxalq ticarət statistikasının təhlil edilməsi göstərirki, daxili satış həcmi daxilində olan kiçilmələrdən fərqli olaraq kənd təsərrüfatının mallarının və emal edilməsi sənayesi mallarının ixrac həcmi daxilində dəyər ifadəsi mənasında nəinki kiçilmə qeydə alınıb, əksinə olaraq az miqdardada olsa yüksəlmə baş verib.

Qrafik 1: Kənd təsərrüfatı və qida sənayesi məhsulları ixracı, mln. dollar

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Gömrük sistemi orqanlarının statistik məlumatlarından görüldüyü şəkildə, 2020-ci ildə meyvə-tərəvəzin ixracı 607.6 mln. dollar təşkil etmişdir və bu əvvəlki ilə baxanda təxminən 2,1 mln. dollar (0.34%) çox olmuşdur. Buda öz növbəsində, ərzaq sənayesi mallarının ixrac edilməsi 5.4 mln. dollar (7,4%) artmışdır.

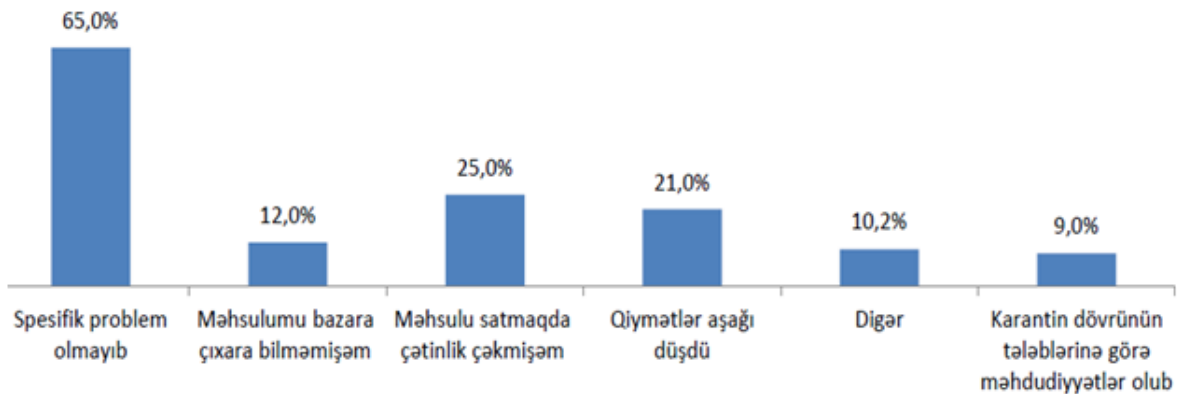
Mü sahibə prosesinə ümumilikdə 60 müəssisə cəlb edilib. Mü sahibəyə cəlb olunan müəssisələrin 74%-i qida məhsulu, 6%-i isə içki satışı ilə məşğul olurlar. Rəyi soruşulanların 20%-i isə hər iki sahədə çalışır. Öz növbəsində, qida məhsulu satışı ilə məşğul olan sahə müəssisələrinin 20%-i giləmeyvə və meyvə, 15%-i dənli bitkilərin, 45%-i tərəvəz istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Geridə qalan hissəyə isə qarışıq istehsalatla məşğul olanlar daxildir.

Mü sahibəyə cəlb edilən müəssisələr idarə edənlərin 82%-i kişi, 18%-i isə qadınlar olmuşdur.

Mü sahibənin keçirilməsi zamanı müəssisələrin mümkün qədər ölkənin coğrafi təmsilçiliyinin geniş olmasına üstünlük verilib.

Mü sahibə prosesində müəssisələrdən soruşulan birinci sual karantin dövrü ərzində əvvəlki zamanlardan fərqli olaraq qarşılaşdıqları spesifik problemlər ilə əlaqədar olub. Cavablardan belə məlum olur ki, müəssisələrin əksəriyyəti (65%) spesifik, yəni bilvasitə pandemiya eləcə də sərt karantin tədbirlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində formalaşan problem ilə üzləşməyiblər. Lakin hər 4-cü respondent (25%) alınan məhsulunu satmaqda xeyli çətinlik çəkdiyini qeyd edib. Müəssisələr arasında hazır məhsulunu bazarlara çıxara bilməyən (12%), karantin dövrü tələblərinə əsasən müəssisədə işləməyə, işçi cəlbində məhdudiyətlər olduğunu (9%) həmçinin qiymətin bir qədər aşağı enməsinə (21%) qeyd edənlərdə olmuşdur.

Qrafik 2: Karantin dövründə üzləşdikləri spesifik problemlər

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəssisələr məhsul satışının bir qədər çətinləşməsinə səbəbiyyət verən hallar olaraq sərt karantin dövrü ərzində böyük topdan satış bazarlarının fəaliyyətini stoplamasını və buna görə də topdan satıcıların ələxsusda həftə sonları məhsulun alışından ötrü regionlara qədər gəlməməsini, böyük kollektiv olaraq istehlak obyektlərinin (istirahət və turizm obyektləri, restoranları, yas mərasimi evləri və şadlıq sarayları) fəaliyyətini tam şəkildə dayandırmasını vurğulayıblar. Qeyd edilən səbəblər bəzi məhsulların xarab olması və yaxud keyfiyyətini itirməsilə nəticələnib. Başqa tərəfdən isə istehlak prosesinin azalması məhsulun bolluğunun formalaşması qiymətlərin xeyli aşağı düşməsinə, müəssisələrin gəlirlərinin öz növbəsində azalmasına təsirini göstərmişdir. Qiymətlərin enməsindən itkilər ilə görə kökəltmə üsulu vasitəsilə heyvanların satışı işi ilə məşğul olan fermer, quşçuluq təsərrüfatı, şirə və içki emalı müəssisələrinə məhsul istehsalatı əsasında ixtisaslaşmış olan giləmeyvə və meyvə bağlarının sahibləri, südlük olan maldarlıq təsərrüfatı, tərəvəz məhsulları becərənlər qarşılaşdılar. Heyvanların kökəldilməsi yolu vasitəsilə satışı əsasında ixtisaslaşan müəssisələr bildiriblərki, pandemiya dövrü ərzində ətin pərakəndə şəkildə dəyərləri ucuzlaşmadığı vəziyyəti məhsul bolluğunun formalaşması, tələbin kiçilməsi səbəbindən mal və qoyun ətinin topdanalış qiyməti orta hesab ilə 10-20% intervalında ucuzlaşmışdır. İri baş heyvanın satışı vasitəsilə məşğul olan müəssisələr daha çox ciddi problemlərin olduğunu qeyd ediblər. Ona görə ki iri baş heyvanlara tələbat ən çox şadlıq evi və yas mərasimlərinin təşkil edilməsi üzrə xidmət təqdim edən obyektlərdir. Mövcud tələbatın kiçilməsi quş ətindəndə yan keçməyib eləcə də nəticədə həm sənaye yolu üsulu vasitəsilə quş əti istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr, həm də kiçik təsərrüfatlar daxilində ətlik quşlar saxlayan müəssisələr istehsalat həcmi kiçiltməyə məcbur olublar.

Və ya uzun illərdir ki, emal zavodları pandemiya dövründə onlarda öz mallarını satmaqda xeyli ciddi problemlərilə üzləşiblər. Müəssisələr qeyd ediblərki, ötən il ilə müqayisədə emalat zavodları üzümün hər bir tonunu orta hesab ilə 40-50% ucuz qəbul etmişdilər.

Respondentlərin dediyinə əsasən, pandemiya dövrü ərzində emal zavodları tərəfindən südün topdanalılıq qiymətində 15-20% azalma, süd istehsalatında isə orta hesab ilə 20-25% azalma baş vermişdir.

Müəssisələrdən alış qiymətinin bir qədər aşağı enməsi ilə əlaqədar məlumatlara tərəvəzçilik ilə məşğul olan şəxslərində verdikləri müsahibələrində təsadüf olunub. Məsəl üçün, kələm istehsalatçıları əvvəlki ilin mövsümünə nisbətən alış qiymətlərinin orta hesab ilə 15-20% ucuzlaşdığını qeyd ediblər.

Sərt olan karantin rejiminin tətbiq ediləsi ilə əlaqədar hərəkət sərbəstliyinin məhdudlaşdırılmasında sahə müəssisələrinə təsiri olduğunu bildiren müəssisələr olub. Respondentlərin dediyinə əsasən, iri topdan satış bazarlarından ötrü müəssisələrdən məhsulu alan vasitəçi-alıcıların xeyli böyük hissəsi vergi uçotu sistemində olmayan şəxslərdir. Onlar rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərmədiklərinə görə onların karantin dövründəki postdan keçməsi qeyri-mümkünsüz olurdu həmçinin bazara məhsul daşımaq şansını da itirirdilər.

Müsahibə prosesinə cəlb edilən təchizatçı firmaların təmsilçiləri istehsalat vasitələrinin idxalında, həmçinin satışında hər hansı problemlərin və ləngimələrin olmadığını vurğulayıblar. Müsahibələr qeyd edibki, bəzilərinin satışında avqust ayına kimi azalma tempi görülsədə, avqust ayından başlayaraq bu tendensiya yavaş-yavaş artım ilə əvəzlənib.

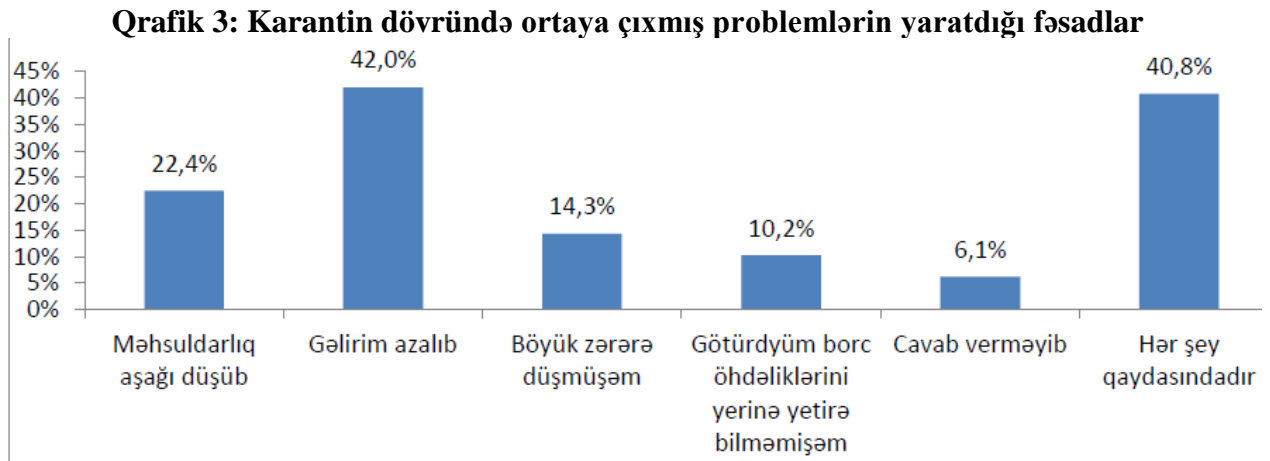
Müəssisələr qeyd etdikləri problemlər ilə əlaqədar dövlət tərəfindən hər hansısa bir dəstək ala bilmədiklərini bildiriblər. Lakin onların pandemiya eləcə də sərt karantin rejiminin tətbiq edilməsi dövrü ərzində ölkədən gözləntiləridə olub. Ən əsas gözləntilərinin maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması ilə əlaqədar olub (18,4%). Müəssisələr hesab edirdi, ölkəmiz onlara güzəştli şəkildə kreditin verilməsi prosesində dəstək olmalıdır. Müəssisələrin 1/3-i (30,6%-i) problemin olmadığını həmçinin hər şeyin normal olduğunu qeyd etdiyi halda, 20,4% buna cavab verməkdən bir qədər çəkindiklərini qeyd ediblər.

Müsahibədə iştirak edənlərdən bəzilərinin məhsul satışı vasitəsilə əlaqədar ölkədən gözləntiləri olmuşdur. Mühasiblər ümid edirmişki, mövcud tələbatın

azaldığı vəziyyətdə hökumət yoxsul olan ailələrə qida dəstəyi verməkdən ötrü birbaşa müəssisələrdən dövlət satın almaları reallaşdıracaq.

Başqa bir gözlənti isə müntəzəm olaraq pandemiya şəraitinin təsirlərini dəyərləndirmək və çevik şəkildə qərar qəbulundan ötrü yerli müəssisələrin rəyinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olub. Müsahibədə iştirak edənlər onların bu gözləntilərinə həyata keçmədiyini vurğulayıblar.

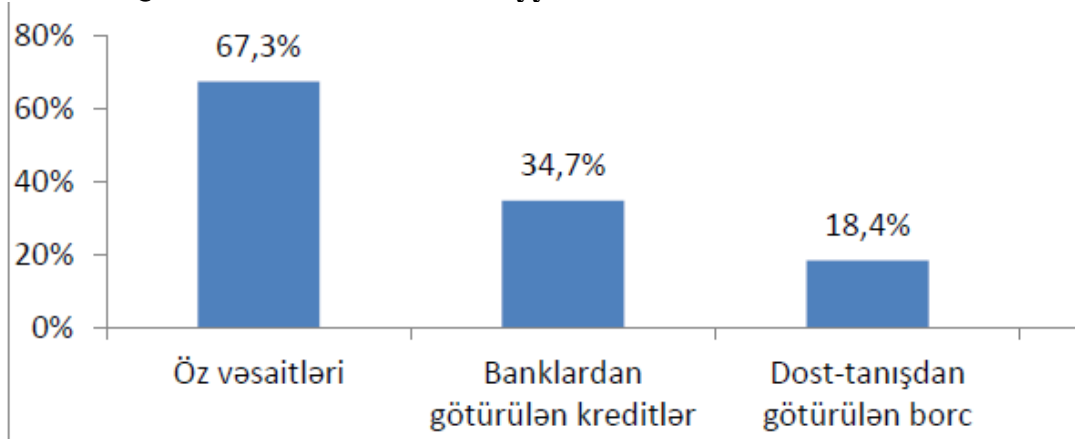
Müəssisələrə müsahibə zamanı problemlər ilə əlaqədar sual verilən zaman onların 40,8%-i hər bir şeyin qaydasında getdiyini bildirib. Geridə qalanlar isə karantin dövrü müddətində ortaya çıxmış problemləri həll etməkdə çətinlik çəkdiklərini bildirərək bunun bəzi fəsadlar yaratdığını qeyd ediblər. Respondentlərin 42%-nin fikrincə, karantin dövrü nəticəsində mühasiblərin gəlirləri azalıb.

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müsahibə əsnasında müəssisələrə təqdim edilən suallardan biridə maliyyə təminatı vasitəsilə əlaqədar idi. Cavablardan belə məlum olur ki, iştirak edən respondentlərin böyük bir qismi (67,3%) maliyyə təminatı hissəsini öz vəsaitlərinin hesabına həll etmişdilər. Müsahibə əsnasında aydın olurki, müəssisələr öz şəxsi vəsaitləri hesabı maliyyə təminatından ötrü kifayət etməmişdir. Onlar eləcə də əlavə vəsait cəlbəşdirməyə də məcbur olmuşdular. Müsahibədə iştirak edənlərdən 34,7%-i bank kreditə, 28,4%-i bununla bərabər dost-tanışın borcuna üstünlük vermişdilər.

Qrafik 4: Müəssisələrin maliyyə təminatının mənbələri

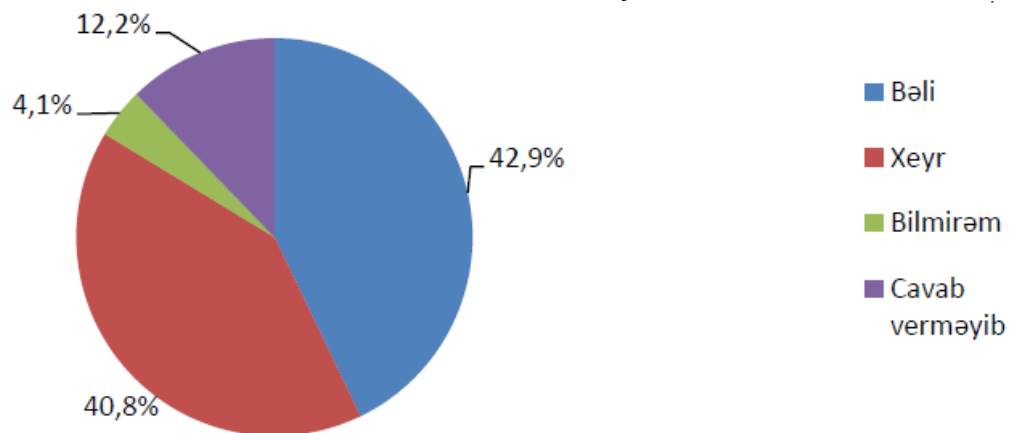

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respondentlərin az bir hissəsi karantin dövründə borc götürdükləri maliyyə vəsaitlərini qaytarmaqda çətinlik çəkəndə problemi həll edə biləcəklərini bildiriblər. Onların 2%-i köhnə kreditlərini başqalarından borc götürməklə ödəyib, 2%-i isə kredit təşkilatının restrukturizasiyasından (istirahət) yararlanıb. Respondentlərin 22,5%-i heç bir kredit təşkilatının güzəşt təklif etmədiyini bildirib.

Resursların, xüsusən istehsal vasitələrinin qiymətlərinin artması ilə bağlı suala müsahibədə iştirak edən şirkətlərin cavabları birmənalı olmayıb. Respondentlərin 42,9 faizi qiymətlərin artdığını, 40,8 faizi isə artmadığını bildirib. Qalan 6,3% şirkət bunu nə təsdiq, nə də təkzib edib.

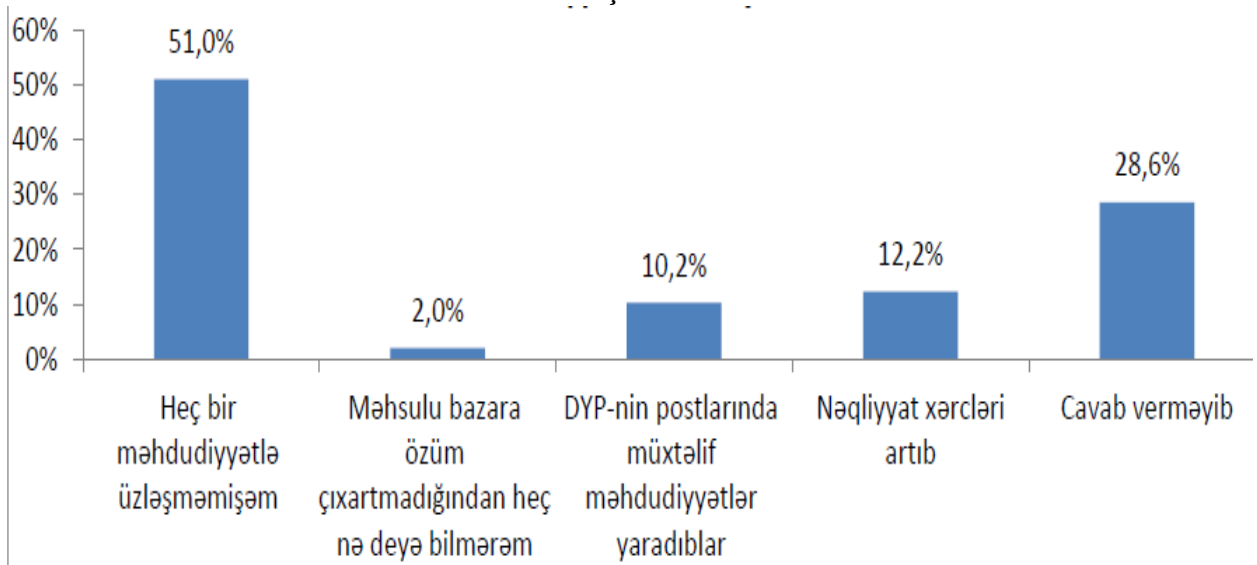
Qrafik 5: Resurslarda bahalanma müşahidə edildimi?

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sorğuda iştirak edən şirkətlərin təxminən yarısı (51%) məhsullarının bazarda sərbəst hərəkəti ilə bağlı heç bir məhdudiyyətlə üzləşmədiklərini bildirib. Respondentlərin 2%-i məhsulu bazara çıxarmadıqlarını əsas gətirərək suala cavab verə bilməyəcəklərini bildiriblər. Bununla belə, respondentlərin 1,2%-i nəqliyyat xərclərinin artmasından, 1,2%-i isə DYP postlarına müxtəlif məhdudiyyətlərin yaradılmasından şikayətlənib.

Qrafik 6: Məhsullarınızın bazarlara sərbəst hərəkəti zamanı hansısa məhdudiyyətlərlə üzləşdiniz?

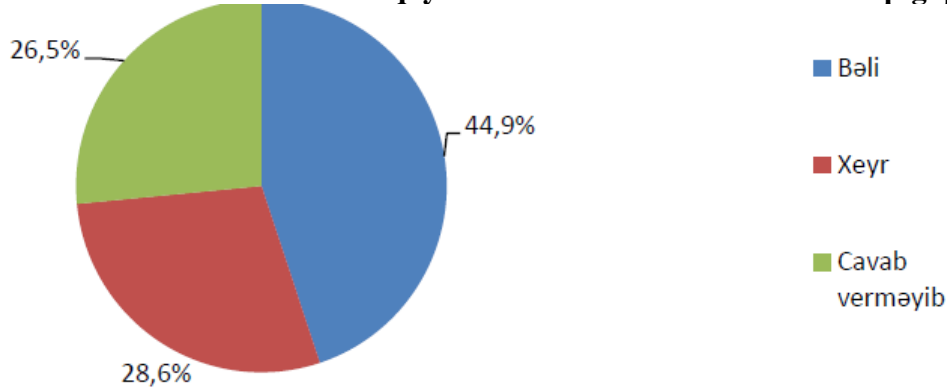

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Məhsullarını bazara çıxararkən problemlə üzləşən müəssisələrin 20%-i gətirdikləri malları bazara çıxarmaq məcburiyyətində qalır. Qalan 80% isə heç nə etmədən geri qayıdıb. Cavablardan aydın olur ki, məhsullarını bazara çıxararkən problemlə üzləşən müəssisələrin cəmi 4 faizi aidiyyəti dövlət qurumlarına müraciət edib, yarısı isə problemin həll olunduğunu bildirib.

Müəssisələrin bildirdiyinə görə, karantinlə əlaqədar toplantılara qoyulan məhdudiyyətlər, ictimai iaşə və turizm sahələrinin bağlanması, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi onların məhsullarının satışına ciddi təsir edib. Respondentlərin 46,9%-i satışların azaldığını, 6,1%-i isə məhsullarını kreditlə satdıqlarını bildirib. Bəzi respondentlər problem kimi qiymətlərin aşağı olmasını göstərirlər. müəssisələrin heç bir təsiri olmadığını söylədi.

Qrafik 7: Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daxili bazarda məhsul artıqlığı problem

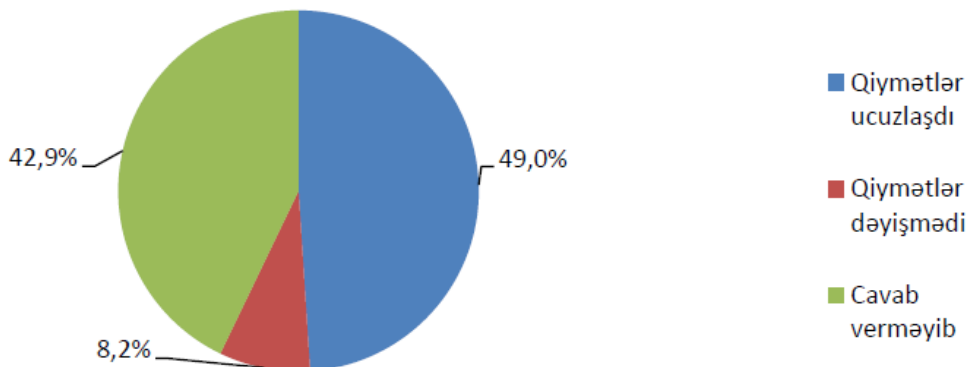

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Respondentlərin 44,9 faizi əvvəlki dövrlə müqayisədə daxili bazarda artıq istehsal probleminin olduğunu hesab edib, 28,6 faizi isə suala mənfi cavab verib.

Profisitın bazara təsiri ilə bağlı suala respondentlərin demək olar ki, yarısı (49%) müsbət cavab verib, bu da qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olub, 42,9%-i isə yox.

Qrafik 8: Məhsul artıqlığının bazara təsiri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində ekspert qrupu aşağıdakı nəticələrə gəlib:

Müəssisələrin üzləşdiyi əsas problemlər məhsulların satışının çətinliyi və qiymətlərin aşağı düşməsi ilə bağlı olub.

o Məhsulların satışını çətinləşdirən karantin dövründə iri topdansatış bazarları və iri kütləvi istehlak obyektləri (əyləncə və turizm obyektləri, restoranlar, başsağlığı evləri və şadlıq evləri və s.) tamamilə bağlanıb.

o İstehlakın azalması qiymətlərin aşağı düşməsinə və korporativ gəlirlərin azalmasına səbəb olmuşdur. Kökəlmə yolu ilə mal-qaranın satışı ilə məşğul olan

fermerlər, quşçuluq təsərrüfatları, içki istehsalı üzrə ixtisaslaşan giləmeyvə və meyvə bağlarının sahibləri, şirəçilik təsərrüfatları, südçülük təsərrüfatları və tərəvəzçiliklə məşğul olan fermerlər qiymətlərin ucuzlaşmasından zərər çəkiblər.

o Tələbatın azalması nəticəsində sənaye üsulu ilə quş əti istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr və kiçik təsərrüfatlarda quş əti yetişdirən fermerlər istehsalı azaltmaq məcburiyyətində qalmışlar.

Müsaiblərin sözlərinə görə, pandemiya dövründə emal müəssisələri tərəfindən südün toplu alış qiyməti 15-20%, süd istehsalı isə orta hesabla 20-25% azalıb.

Karantin dövründə müəssisələrin resurslarla təminatında ciddi problem olmayıb. Əsas problem işçi qüvvəsinin azlığı idi.

İstehsalat obyektlərinin tədarükçülər tərəfindən idxal və satışında heç bir problem və ya gecikmə olmayıb.

Pandemiya dövründə ölkənin gözləntilərinə və sərt karantin tədbirlərinə baxmayaraq, müəssisələrə heç bir dəstək verilməyib.

Sahə müəssisələri karantin dövrü ilə əlaqədar problemlərini həll edə bilmədiklərini, gəlirlərini itirdiklərini, məhsuldarlığın aşağı düşdüyünü, borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədiklərini bildiriblər.

Quşçuluq təsərrüfatlarının yem bazasının tamamilə idxaldan asılı olması və bu xaricdən gətirilən yemlərin qiymətinin orta hesabla 30-40% bahalaşması həm ət, həm də yumurta təsərrüfatlarında ciddi problemlər yaratdığından belə bir vəziyyət yaranıb.

COVID-19 pandemiyası qida təchizatı zəncirində və qida sənayesində yeni dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Biz hələ də bu epidemiyanın bəşəriyyətə, iqtisadiyyata və ərzaq təhlükəsizliyinə təsirlərini anlamağa çalışırıq (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.44).

Pandemiya bir çox mənfi cəhətləri ilə insan həyatını çətinləşdirmiş və bütün sektorlarda təsirlər yaradaraq qlobal iqtisadiyyata təsir göstərmişdir. Xüsusilə bir çox fərqli ölkədə, ya komendant saati, ya da qismən məhdudiyyətlər şəklində,

pandemiya istehlakçı davranışını və alış -veriş seçimlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir.

Son illərdə tez-tez görülən e-ticarət fəaliyyətləri COVID 19 epidemiyası ilə bir çox sahədə geniş vüsət almışdır.

Bu məqamda, epidemiya dövründə istehlakçılar tərəfindən e-ticarət vasitəsilə təqdim olunan məhsullarda dəyişikliklər baş vermişdir. Texnologiyanın inkişafı ilə e-ticarət dünya miqyasında geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Bu, təmin etdiyi rahatlıq və təhlükəsizlik tətbiqləri ilə hər yaşda və fərqli sosial-iqtisadi siniflərdə insanlar üçün üstünlük təşkil edir. İnsanların internet texnologiyasına alışması, müxtəlif inkişafı izləməsi və yeniliklərə açıq olması e-ticarətin inkişafına və yayılmasına zəmin yaratmışdır.

Pandemiya bəzi sektorlar üçün imkanlar yaratsa da, bəzi sektorlar üçün çətinliklər yaratmışdır.

İnternet üzərindən onlayn alış -verişə olan marağın artması ilə kredit kartlarının istifadəsi də artmış və buna görə də kredit kartları ilə edilən xərclərdə əhəmiyyətli bir artım müşahidə edilmişdir.

Təmizlik, qida və elektron mallar kimi sektorlarda əhəmiyyətli bir artım müşahidə edilərkən, turizm, tekstil, səhiyyə, bəzək, təhsil, əyləncə, kosmetika və qida və içki kimi sektorlarda kredit kartı xərclərində əhəmiyyətli azalmalar müşahidə edilmişdir.

Bundan əlavə, epidemiya dövründə istehlakçı mövqeyində olan şəxslər xəbərdarlıqları nəzərə alaraq, gigiyena baxımından qəpik və kağız pullar əvəzinə təmassız ödəniş rahatlığı təmin edən kredit kartlarından istifadəyə diqqət yetirirlər (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.59).

İstehlakçılar da orta və böyük şirkətlərin məsuliyyətli və davamlı davranmasını tələb edirlər. İstehlakçıların yerli bazarlardan və dükanlardan alış -veriş etməsi, yerli istehsala üstünlük verməsi, qida tullantılarının azaldılması, daha davamlı və daha ucuz məhsullara üstünlük vermə tendensiyası güclənməklə davam edir (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.67).

Gələcəkdə insanların sosial həyatlarında, alış-veriş və xərcləmə üstünlüklərindəki dəyişikliklərin gedişatı hələ də qeyri-müəyyən olaraq qalır. Epidemiyadan sonra bir çox köklü dəyişikliklərin olacağı gözlənilir (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.159).

Qeyd etməliyik ki, mövcud olan imkanlardan istifadə edərək güclü tərəflərin daha da çoxaldılması və təhdidlər barədə tədbirlər görərək zəif tərəflərin gücləndirilməsi olduqca vacibdir (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.157 - 158).

Ümumiyyətlə, qida sahəsində çalışan ekspertlər və tədqiqatçılar qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qidanın istehsal edildiyi, emal edildiyi və paylandığı yerlərdə SARS-CoV-2 virusunun aşkarlanması, səthlərin və iş yerlərinin düzgün təmizlənməsi kimi bəzi problemlərlə üzləşirlər (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2019: s.156).

Təchizat zəncirinin son addımlarına nəzər saldıqca məlum olur ki, daha sərt tədbirlərə ehtiyac duyulur, çünki bu addımlarda daha çox insan iştirak edir. Bununla belə, COVID-19-un qida sənayesinin bir komponenti vasitəsilə ötürülməsi mümkün görünür.

III FƏSİL. COVID-19-UN QIDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL-SATIŞ FƏALİYYƏTİNƏ NEQATİV TƏSİRLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

3.1. COVID-19 pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə təsirlərinin müəyyən edilməsi

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 2020-ci ilin mart ayında COVID-19 xəstəliyini qlobal epidemiya elan etdikdən sonra epidemiya demək olar ki, bütün ölkələrdə həm əhalinin sağlamlığına, həm də iqtisadiyyata ciddi mənfi təsir göstərmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar bildirirlər ki, epidemiyanın yaratdığı iqtisadi böhran inkişaf və yayılma sürəti, əhatə dairəsi və həm tələb, həm də təklif üzərində yaratdığı böyük təzyiq baxımından əvvəlkilərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yayılma effektinin ölçüsü və sürətinə görə onun mənfi təsirlərindən qoruna biləcək heç bir ölkə və ya sektor yoxdur.

Virusun yayılma sürətini azaltmaq üçün iqtisadi fəaliyyətlərin məcburi bloklanması və ya dayandırılması bir çox sənayenin ya yavaşlamasına və ya əhəmiyyətli dərəcədə geriləməsinə səbəb olmuşdur.

Digər tərəfdən, dünyanın bir çox hökumətləri COVID-19 böhranı zamanı əsas sənayelərin açıq qalmasını bildirmişdir. Mal və xidmətlərə tələbin azalması ilə üzləşən şirkətlər istehsal amillərini tənzimləməklə, yəni istehsalı azaltmaqla əməyin azalmasına səbəb ola bilərlər. İşsizlik artdıqca istehlak (tələbin azalması ilə) və təklif azalır.

Müxtəlif subsidiyalar işsizliyin qarşısının alınmasında təsirli olsa da, epidemiyanın əmək bazarına ciddi təsir göstərəcəyi gözlənilir. Xüsusilə, xidmət sektorunda ən çox işçi qüvvəsinə malik turizm kimi dünyanın qalan ölkələrinin iqtisadiyyatları işsizliyə daha çox təsir edəcək.

Yoluxucu xəstəliklərə yoluxma hallarının azaldılması üçün yalnız çalışma (evdən yaxud şirkətdə az işçi ilə) qərarı işçi qüvvəsinə də mənfi təsir göstərmişdir.

Turizm və enerji kimi bir çox sahədə istehsal çox aşağı səviyyəyə düşmüşdür (Russan A.K. 2020: s.200).

Bundan əlavə, qlobal bazarda qeyri-müəyyənlik ticarət həcminə mənfi təsir göstərən və onu əhəmiyyətli dərəcədə azalda biləcək ən mühüm amillərdən biridir (Russan A.K. 2020: s.201).

İnsanların yaşaması üçün lazım olan mühüm məhsulların sənayelərində tədarükün təsiri yoxdur. Bu sənayelərdə ictimai xidmətlər və hökumət kimi mediaya təsirə ehtiyac yoxdur.

Digər tərəfdən, sağlamlığa tələbat artdıqca, nəqliyyata tələbat da artır. Əyləncə, mehmanxana və restoranlar kimi qeyri-vacib sənayelər həm tələbin azalması, həm də təklifin azalması ilə üzləşir. Bu ərazilərdə tələb təklifin vurduğu zərbədən daha çoxdur.

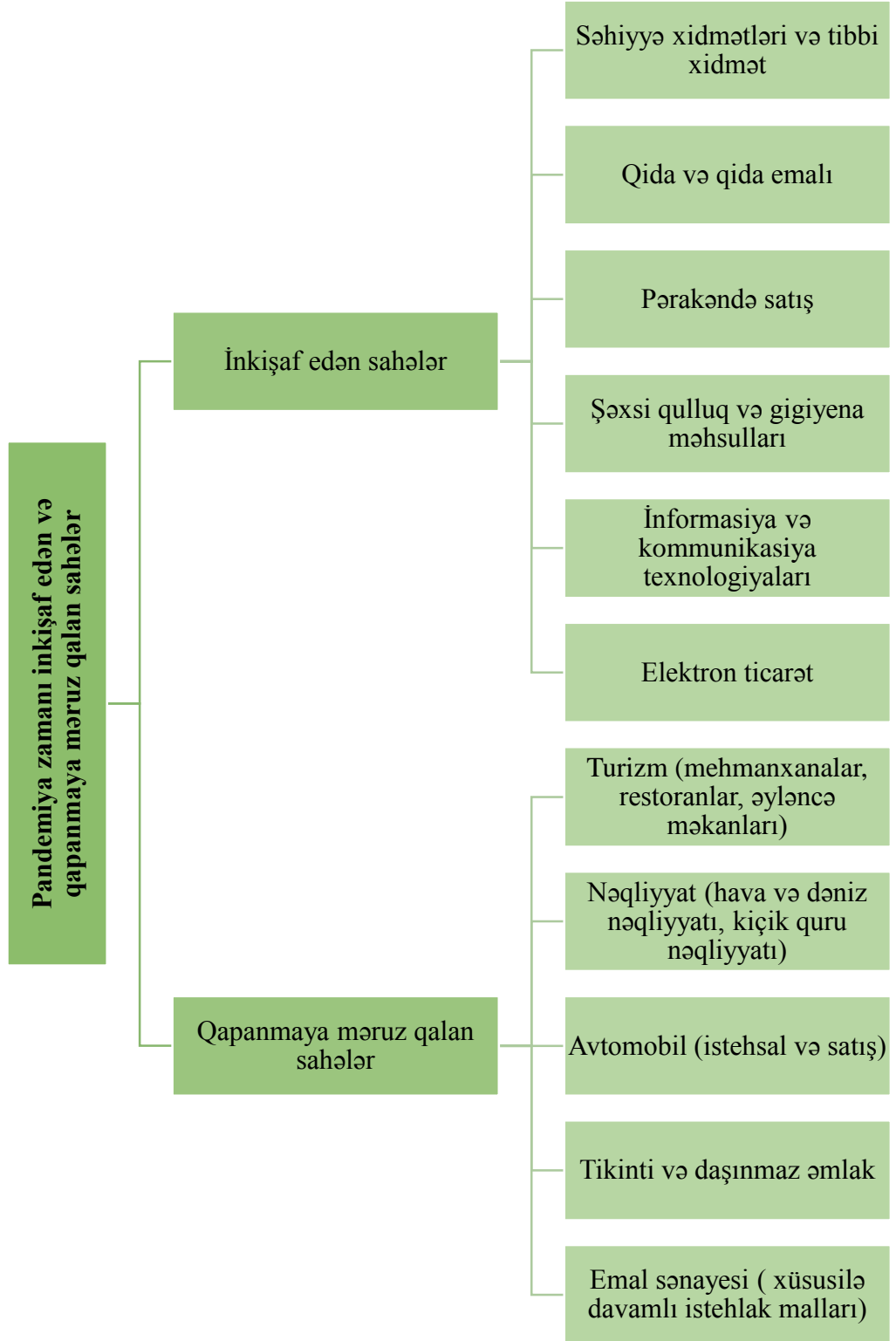
İstehsal və pərakəndə satış kimi qeyri-əsas sənayelər tələbdən daha çox təklifə məruz qalmışdılar. COVID-19-un yayılması bütün ərzaq bazarlarına görünməmiş təsir göstərmişdir.

Dəyər zənciri boyunca pərakəndə satıcılar hər bir məhsulun ehtiyat nüsxəsini minimum əngəllə çıxara bilmişlər. Bu məqamda, qida istehsalı və paylanması bütün mərhələləri daxil olmaqla, qida sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqənin tələb və təklifinə zərbə vurulmuşdur. Yeni məhsul sənayesinin dağılması baxımından digər sektorlardan fərqli olaraq, COVID-19 pərakəndə satış bazarına böyük təsir göstərmişdir.

İstehlakçılar isə əsas ehtiyaclarını ala bilməyəcəklərini və gələcəkdə alış-veriş edə bilməyəcəklərini düşünürlər, lakin onlar yalnız korlanmayan paket məhsullar saxlayırlar. Buna görə də pərakəndə satıcılar təzə meyvə-tərəvəzin qiymətini münasib səviyyədə saxlayıblar.

Qısacası, epidemiya zamanı istehlakçıların alış və xərcləmə modellərində baş verən dəyişikliklər bu prosesdə üstünlük əldə edərək bəzi sənaye sahələrinin inkişafına, bəzi sahələrin isə daralmasına səbəb olmuşdur. Pandemiya zamanı inkişaf edən və qapanmaya məruz qalan sahələri aşağıdakı sxemdən aydın görə bilərik:

Sxem 2: Pandemiya zamanı inkişaf edən və qapanmaya məruz qalan sahələr

Mənbə: <http://biibf.dergi.comu.edu.tr/dosyalar/Biibf/turkiye-de-COVID-19-salgininin-tuketici-ve-uretici-davranislari-uzerindeki2.pdf> – Pandeminin tükətici və üretici davranışları üzerine çalışma 2021.

Bu sistemin əsas elementləri olan istehsal sistemi və istehsalçıların hərəkətləri sektor fərqlərindən, istehsalın təsirindən işçi qüvvəsinə, məhsuldan tutmuş bir çox

dəyişənlərdən istehsal olunan məhsul və xidmətlərin müxtəlifliyindən asılıdır (Russan A.K. 2020: s.204).

Epidemiya çox qısa müddətdə global təchizat zəncirlərini, maliyyə bazarlarını, istehlakçı tələbini və inamını təhdid etməyə başlamışdır. Epidemiya başlayandan cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsinin evdən çölə çıxma bilməməsi, ictimai sahədə sosial münasibətlər və insanlar arasında sıx təmas xüsusilə xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən biznesləri şoka salmışdır, komendant saati və karantin şərtləri tətbiq edilmişdir. (Russan A.K. 2020: s.218).

Bu halda bir çox pərakəndə satış məntəqələri, restoranlar, otellər və s. uzun müddət bağlanmalı olub, qadağalar və ləğvlər səbəbindən hava nəqliyyatı tamamilə dayanmışdır.

Ötən fəsillərdə də bildirdiyimiz kimi pandemiyanın təsiri altında qalan sektorlardan biri də qida sənayesidir. Otel, restoran və ictimai iaşə sektorlarında qida və içkilərin satışı, 2020-ci ildə 60%-dən 50%-ə düşmüş, təxminən 11,7 milyon itki vermişdir (<https://www.stat.gov.az/>).

Dəyər zəncirinin müəyyən mərhələsində olan şirkətlər, məsələn, köpüklü şərab kimi bayram məhsulları da mənfi təsir altında qalan ərzaqlardandır, çünki bu məhsullara 2020-ci ilin mart ayından tələbat kəskin şəkildə azalmışdır.

Pandemiya, bazarda yüksək səviyyəli məhsulların istehlakının azalmasına səbəb olmuşdur. Balqabaq, keyfiyyətli şərab və pendir kimi məhsulların istifadəsi bar və restoranlara qoyulan məhdudiyyətlərdən ciddi surətdə təsirlənmişdir. Ancaq ticarətdə kəskin şəkildə azalan bu məhsulların bəziləri ev istehlakına olan tələbatı əvəz etmişdir.

Satış fəaliyyətləri, tədqiqat layihələrinin hazırlanması və təchizatçılar tərəfindən xammal tədarüku də COVID-19-un mənfi nəticələrindən təsirlənmişdir (<https://www.stat.gov.az/>).

Virusun yayılmasına qarşı qabaqlayıcı tədbir olaraq, miqrasiya və sərhədlərin bağlanması ilə bağlı məhdudiyyətlər, fəaliyyət sahəsindən və ya fəaliyyət göstərdikləri dəyər zəncirindən asılı olmayaraq bütün şirkətlərin satış fəaliyyətlərinə mane olmuşdur.

Yoluxucu xəstəliyin digər təsiri onlayn kanallardan istifadənin artmasıdır. Ötən paraqrafda da qeyd etdiyimiz kimi bu iş növü ən inkişaf etmiş böyük şəhərlərdə daha geniş vüsət almışdır (bəzi hallarda 5%-ə çatır) (Russan A.K. 2020: s.227).

Tədqiqat fəaliyyəti və layihələri əvvəlki illərlə müqayisədə azalsa da, bu fəaliyyətlər ən az təsir göstərmiş və nəticədə faktiki olaraq bəzi şirkətlər tədqiqat və təkmilləşdirmə layihələrini və investisiyalarını inkişaf etdirməyə davam etmişdirlər (Russan A.K. 2020: s.278).

Əksinə, ən az təsir altında qalan şirkətlər satış kanallarını şaxələndirən şirkətlərdir. Satış kanallarının şaxələndirilməsi onlara rəqabət üstünlüyü vermişdir, çünki onlar ev istehlakı ilə bağlı digər məhsullara və pərakəndə bazarda tələbat artdığı üçün digər satış kanallarının azalmasını kompensasiya etmişdirlər (Yandız A.A. 2019: s.423).

Bundan əlavə, qida sənaye müəssisələrində istehsal emalını ilk dəfə həyata keçirən bəzi şirkətlərdə məhsula tələbat artmışdır. Qida sənaye müəssisələri tərəfindən qida istehsalı və emalı kontekstində nəticələr göstərir ki, onların əsas fəaliyyət istiqamətləri fəaliyyətlərini və işçilərini yenidən təşkil etmək, habelə işçilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün iş yerlərində əlavə sanitariya müqavilələri tətbiq etməkdir.

Bundan əlavə, bəzi araşdırmalar göstərir ki, müsahiblərin əksəriyyəti 2020-ci ilin mart ayından fəaliyyətlərində texnologiyadan istifadənin artdığını vurğulamışdır.

Veb saytları və onlayn mağazaları qurmaq və ya yenidən dizayn etməklə marketinq fəaliyyətlərində texnologiyadan istifadə artır və kommunikasiya fəaliyyətlərinin inkişafında texnologiya alətlərindən istifadə çoxalır (Yandız A.A. 2019: s.428).

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, COVID-19-un yayılması və mövcud qeyri-müəyyənliyi nəzərə alaraq, qida sənayesi biznes modelini dəyişməlidir. Bu mənada hesabatda qida sənayesini davam etdirməyə yönəlmiş təklif olunan biznes planı üçün bir sıra tövsiyələr verilir ki, bu da Stratejik Yol Xəritəsində qeyd olunan

məlumatlar əsasında qida sənaye müəssisələri tərəfindən görülən tədbirlərdə aydınlaşdırılır.

Bir tərəfdən, stratejik idarəetmə nöqteyi-nəzərindən, biznes mənzərəsini, əlavə giriş təchizatı kanallarını və innovasiya planını planlaşdırmaqla biznes dəyişimini həyata keçirməyi hədəfləyən tədbirlər var.

Əlavə olaraq işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi əməliyyatları və tələb artdıqca insan resurslarının planlaşdırılması məsələsi də pandemiya zamanı qida müəssisələrinin başlıca maraq dairəsidir.

Kiçik şirkətlərin konkret halda, əsas məqsədi pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin və alqı-satqının idarə edilməsinin vacibliyini vurğulamaq olmalıdır (Yandız A.A. 2019: s.49).

Aydındır ki, COVID-19-un yaratdığı sağlamlıq böhranı bütün iqtisadiyyat və global iqtisadi fəaliyyətin sektorları üçün ciddi nəticələrə səbəb olacaqdır. Konkret olaraq, görülən tədbirlərdən bəziləri digər bazarlardan müştərilərin və təchizatçıların tapılması və şaxələndirilməsi, rabitə və satış fəaliyyətlərində texnologiyadan istifadənin artırılması, personalın və fəaliyyətlərin yenidən təşkili, yeni məhsulların hazırlanması və yeni sağlamlıq müqavilələrinin həyata keçirilməsi olmuşdur (Yandız A.A. 2019: s.403).

COVID-19 epidemiyası gözlənilmədən qida sisteminə təzyiq göstərərək gərgin rəqabətə səbəb olmuşdur. Maraqlıdır ki, tədarük zəncirinin aktyorları, ən azı inkişaf etmiş ölkələrdə davamlı qida tədarükünü təmin etmək üçün bu günə qədər özlərini yenidən təşkil etmişdirlər.

Bəzi qida müəssisələri ayaqda qalsa da COVID-19 genişləndikcə bəzi yeni qarışıqlıqların baş verməsi ehtimalı hələ də var. Ərzaq tədarükü zəncirinin sürətli reaksiyası açıq və proqnozlaşdırıla bilən beynəlxalq biznes mühitinin vacibliyini vurğulayır ki, bu da şirkətlərə cari mənbələrə təsir etməklə yanaşı, yeni təchizat mənbələri qazanmağına imkan verəcək.

COVID-19, sosial məsafəyə nəzarət qaydalarından, xəstəlik səbəbindən işçi çatışmazlığından və virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlərdən

təsirlənən qida emalı sənayesinin pozulmasına səbəb olmuşdur (Yandız A.A. 2019: s.375).

Meyvə, tərəvəz və ya ət emalı müəssisələrinin qablaşdırılması kimi məhdudlaşdırılmış ərazilərdə zəruri sosial müvəqqəti tədbirlər əməliyyat səmərəliliyini azalda və işçilərin adekvat müdafiəsini təmin edə bilər (Yandız A.A. 2019: s.287).

Veb jurnallarından əldə etdiyimiz məlumata görə bir çox şirkət, həmçinin COVID-19-dan ən çox təsirlənən ərazilərdə Fransanın ət emalı müəssisələrində 30% azalma kimi işdən çıxarılmaların yüksək olduğunu bildirmişdir (Yandız A.A. 2019: s.287).

Bəzi hallarda işçilər də izdihamlı şəraitdə birlikdə işləyirlər ki, bu da virusun yayılmasını asanlaşdırır. Ət emalı digər qida emalı növləri ilə müqayisədə daha həssas görünür. Bunun əksinə olaraq, taxıl emalı və satışı yüksək avtomatlaşdırılmış və əmək tutumludur və ət emalı sənayesi kimi durğunluq dövrüylə üzləşməmişdir (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Bir çox ət emalı müəssisələri bağlanmışdır. Azərbaycanda mal əti və kəsimi aprel ayında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə təxminən 40% azalmışdır. Ət emalına tələbatın az olması Azərbaycandakı istehsalçıları satılmamış yetkin heyvanlarla təmin etmişdir.

Nəticə olaraq, qlobal miqyasda təsirli olan COVID-19 epidemiyası istehlakçıların və istehsalçıların davranışlarını dəyişdirmiş və bir çox iqtisadi amillərə təsir göstərmişdir. Dəyişiklik təchizat zəncirləri, pərakəndə mağazalar və işçilər üçün yeni problemlər yaratmışdır.

Gözləntilər azaldıqca, istehlakçılar daha az istehlak etməyə və daha çox qənaət etməyə başladılar. Tələb azaldıqca təklif də azalmışdır. Qlobal bazarda qeyri-müəyyənlik isə tələb və təklif arasında balanssızlığa gətirib çıxarıb və bu, ölkələrin ticarət həcminə mənfi təsir göstərir.

İqtisadi böhrandan sonra ölkələrin üzləşdiyi ən çətin problemin işsizliyin artması olacağı təxmin edilir. Karantindən təsirlənən sənayelər restoranlar və

turizm idi. İnsanlar xəstələnməkdən, sağlamlıqlarını itirməkdən qorxduqları üçün bu sahədə xərcləri azaldıblar.

Epidemiyanın qarşısını almaq üçün tətbiq edilən məhdudiyətlərin təsiri ilə hərəkət qabiliyyəti məhdud olan istehlakçılar və istehsalçılar onlayn bankçılıq və alış-verişə tələbatlarını artırıblar.

Eyni zamanda, onlayn alış-veriş fərdiləşdirməni və girişini asanlaşdırmışdır. Bu mövzu ilə bağlı gələcək tədqiqatlar onlayn alış-verişin planlaşdırılmış istehlaka və planlaşdırılmamış istehlaka və istehlakçıların alış həvəsinə necə təsir etdiyinə təsir göstərə bilər.

COVID-19 kimi global epidemiyaların yayıldığı bir vaxtda həyatın əsas ehtiyacları tələbi ön planda tutur. Bu nöqteyi-nəzərdən Maslounun tələb diaqramına əsaslanaraq müəyyən edilmişdir ki, istehlakçılar böhran zamanı mühüm fəaliyyətlərini davam etdirmək qabiliyyətini daha çox nümayiş etdirirlər (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Əsas istehlak mallarına müraciət edərək “lazımsız” malların istehlakını ləngitmək tendensiyası yaranıb. Belə bir mühitdə məhsul istehlakçı büdcəsini üstələyəndə insanların xərcdən qaçdığı müşahidə olunub. Bunun səbəbi, insanların karantin hökm sürdüyü şəraitdə daha ehtiyatla alış-veriş etmələridir (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Nəhayət, ümumi nəticə olaraq, ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər, pandemiyanın yayılma xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ölçüsündən və xarakterindən asılı olmayaraq, təşkilatın strategiyasına, fəaliyyətinə, proseslərinə, hərəkətliliyinə və nəticələrinə təsir göstərmişdir.

Bu gözləntiyə baxmayaraq, Qida Agentliyinin göstərdiyi dayanıqlılıq pandemiyanın səbəb olduğu ümumi məşğulluq və istehsalın pozulmasına baxmayaraq olduqca əhəmiyyətlidir.

Bəzi aspektlər var ki, onların həyata keçirilməsi üçün artıq tədbirlər görülsə də - virtual rabitə, telekommunikasiya və rəqəmsallaşma kimi sürətləndirilsə də, bu sahədə hələ də müəyyən boşluqlar var. Bu mənada şirkətlər innovasiyalara açıq

olmalı, satış və paylama kanallarının axtarışını və diversifikasiyasını nəzərə almalıdırlar (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Digər tərəfdən, qida müəssisələri, həm də inzibati qurumlar, xüsusən də regional hökumət üçün bu sahədəki mənfi nəticələrin aradan qaldırılması üçün addımlar atmaq və onlara davam edən dəyişiklikləri aradan qaldırmaq üçün bir bələdçi olmaq məqsədi daşıyır.

Bu tədbirlər infeksiyaların qarşısının alınmasına və azaldılmasına kömək edən siyasətlərin hazırlanmasına yönəlmişdir.

Qida sisteminin insan sağlamlığı üçün əhəmiyyəti qida təhlükəsizliyi və keyfiyyətini dəstəkləyən səhiyyə siyasətlərində qəbul edilmişdir. Qida sənaye müəssisələri siyasəti ərzaq və kənd təsərrüfatı sistemlərinin, həmçinin tədarük və istehsalın davamlılığını təmin etmək üçün tədbirlər müəyyən etməlidir (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Nəhayət, qida sənaye müəssisələri iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər ki, bu da bu sahədə təlim siyasəti nöqtəyi-nəzərindən məlumatlandırmanı təşviq edir.

3.2. COVID-19 pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması yolları

Dünya Bankının proqnozlaşdırdığı qida sənaye müəssisələri problemlərinin daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hiss olunacağı təxmin edilir. COVID-19 böhranı inkişaf etməkdə olan ölkələri bir çox cəhətdən narahat edir.

Bunlardan birincisi inkişaf etmiş ölkələrin ticarət məhdudiyyətləridir. Bu məhdudiyyətlər qida sənaye müəssisələri məhsullarını ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltsa da, qlobal qida zəncirindəki pozuntular qida sənaye müəssisələrinin idxal xərclərini artırır (<http://idp.gov.az/az/news/1103>).

Qida sənaye müəssisələri gəlirlərini azaldan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida çatışmazlığı və aclıq riskini artırır və sosial çəşqınlıq yaratma potensialına malikdir.

Bu hadisələrin işığında Dünya Bankı dünyanın ən böyük qida istehsalçıları və ixracatçıları olan G-20 ölkələrini inkişaf etməkdə olan ölkələrlə ticarət kanallarını açıq saxlamağa səsləyir.

COVID-19 epidemiyasına nəzarət etmək üçün istifadə edilən üsullardan biri də hərəkət azadlığını məhdudlaşdırmaqdır. Epidemiyanın qarşısının alınması istiqamətində görülən tədbirlər qida istehsalına da mənfi təsir göstərir (<http://idp.gov.az/az/news/1103>).

Milyonlarla ailənin gəlirlərinin yarısını ərzağa xərclədiyi Afrika ölkələri ərzaq təminatının pozulmasına ən həssas olan ölkələrdir. 2020-ci il dünyanın əksər ölkələri üçün asan başlamamışdır.

Dünyada milyonlarla insan daxili münaqişələr, iqtisadi problemlər və qlobal iqlim dəyişikliyi ilə bağlı ekstremal iqlim hadisələrinin törətdiyi fəlakətlər səbəbindən qida çatışmazlığından əziyyət çəkir. Bundan əlavə, son aylarda 23 ölkədə çeyirtkə basqınları ərzaq təhlükəsizliyi üçün böyük təhlükə yaradır. Bildirilir ki, COVID-19 ilə mübarizə çeyirtkə istilasına qarşı mübarizəyə də mane olur (<http://idp.gov.az/az/news/1103>).

COVID-19 pandemiyasının nə vaxt bitəcəyi bəlli deyil. Demək olar ki, bütün sektorlar böhrandan əziyyət çəkir. Bu dövrdə qida təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qlobal və milli səviyyədə görüləsi işlər var.

COVID-19 epidemiyası zamanı yaşanan panika, işçi qüvvəsi təchizatındakı çətinliklər, tədarük zəncirinin pozulması, ölkələrin sərt proteksionist siyasətləri nəticəsində ərzaq ixracının azalması ərzaq təhlükəsizliyində riskləri artırıb (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1321929>).

İctimai birlik daxilində müvafiq maraqlı tərəflər arasında koordinasiyanı təmin edəcək Böhran Vəziyyətlərində İdarəetmə Komitəsinin yaradılması məqsədəuyğun olardı (<http://idp.gov.az/az/news/1103>).

Əyalətlərdə Kənd Ərzaq Şəhər Şuraları yaradılsa, koordinasiyanın təmin edilməsində təsirli olacağı düşünülür. Meyvə-tərəvəz istehsalının intensiv olduğu bölgədə Qida Banklarının yaradılması ilə məhsulun bol olduğu və ya ixracın məhdudlaşdırıldığı böhran dövrlərində qiymətləndirilməsi çətin olan məhsulların qarşısının alınması təmin edilə bilər (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1321929>).

COVID-19 pandemiyasının qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinə neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması yolları kimi aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Qlobal Qida Sisteminin Elastikliyi Artırılmalıdır:

Davamlı qida istehsalı ilə qida sistemlərini epidemiyaların yaranmasının qarşısını alacaq və xəstəliklərdən ən az təsirlənəcək şəkildə gücləndirmək mümkündür. Koronavirus pandemiyası səbəbindən dünya tarixdə nadir hallarda rast gəlinən qida şoku ilə üzləşmişdir.

2002-2003 SARS epidemiyası və ya 2012 MERS epidemiyası qida təchizatına məhdud təsir göstərmişdir. 2014-cü ildə Ebola epidemiyası zamanı Qərbi Afrikada ərzaq qiymətləri kəskin artmış, lakin qlobal ərzaq böhranı yaranmamışdır (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1321929>).

COVID-19 böhranında qida istehsalı üçqat təhdidlərə məruz qalmışdır. Ərzaq məhsullarının istehsalı, bölüşdürülməsi və əldə edilməsində problemlər var.

COVID-19 qlobal qida sisteminin bütün bunlara qarşı nə qədər həssas olduğunu da ortaya qoyur. Bu səbəbdən daha çevik və dayanıqlı qida sisteminə ehtiyacdən tez-tez bəhs edilir.

COVID-19 epidemiyası başlayandan bəri ərzaq təminatında problem olduğuna dair heç bir əlamət yoxdur. Böhran qlobal ərzaq ehtiyatlarının yüksək olduğu bir vaxtda baş vermişdir. Bir neçə maddədən başqa, ərzaq qiymətləri də artım yox, aşağıya doğru meyl müşahidə olunur.

Bildirilir ki, COVID-19 böhranı başlayandan bəri qlobal bazarlarda buğdanın qiymətləri 8 faiz, düyü isə 25 faiz artmışdır. Məsələn, Afrikanın ən böyük iqtisadiyyatına sahib olan Nigeriyada düyü qiymətləri 2020-ci ilin mart ayında 30 faiz artmışdır.

Bildirilir ki, Taylandın ixrac etdiyi düyünün qiyməti son altı ilin ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Bu mənfi hallara baxmayaraq, Dünya Bankının məlumatına görə, bəzi maddələrdə müəyyən sıçrayışlar olsa da, qlobal bazarlarda ərzaq məhsullarının qiymətlərində artım yox, 4 faiz azalma müşahidə olunur (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1321929>).

Bununla belə, ölkələrin ixrac qadağaları tətbiq etməyə başlaması və beynəlxalq təchizat zəncirindəki pozulmalar səbəbindən qarşıdakı aylarda problemlərin ola biləcəyi ilə bağlı narahatlıqlar artır. Məsələn, dünyanın ən böyük taxıl ixracatçısı olan Rusiya 2020-ci ilin aprel-iyun ayları arasında buğda ixracını 7 milyon tona qədər məhdudlaşdırmışdır.

Rusiya, Qırğızıstan və Ermənistan soya və soğan kimi bəzi tərəvəzlərin ixracına kvota qoymuşdur. Ukrayna iyulun 1-dək qarabaşaq ixracına qadağa qoyub. Vyetnam, Kamboca və Hindistan kimi əsas düyü istehsalçıları müvəqqəti ixrac qadağaları qoyublar. Misir iyunun sonuna qədər paxlalı məhsul ixracını dayandırdığını açıqlamışdır.

Digər tərəfdən, dünyanın ən böyük taxıl idxalçıları olan Misir və İraqın epidemiya ilə bağlı artan narahatlıqlar səbəbiylə idxalını artırdığı ifadə edilir (Serdar E.R. 2019: s.110).

Ticarət məhdudiyətlərini artırıqdan sonra FAO martın 26-da bütün dünyada ərzaq qıtlığının yarana biləcəyi ilə bağlı bəyanat vermişdir (Serdar E.R. 2019: s.III-II2).

Daha Qısa və Daha Sürətli Qida Təchizat Zənciri Qurulmalıdır:

Epidemiya başlayandan bəri insanların təlaş içində qida alış-verişi etdiyi müşahidə edilmişdir. Bu görüntülər əslində qida tədarük zəncirinin nə qədər kövrək olduğunu və zəncirin halqalarının asanlıqla qıra biləcəyini göstərmişdir.

Qida sistemi çevik olmalı və artıq məhsul istehsal edə bilməlidir. Dünyanın çox hissəsində yüksək mərkəzləşdirilmiş qida sistemləri mövcuddur. Yerli paylanmış qida sistemləri isə zərbələrə daha davamlıdır.

Güclü yerli və regional ərzaq alt sistemlərinə malik möhkəm və dayanıqlı qida sistemi əhalinin əhəmiyyətli hissəsi üçün iqtisadi imkanlar yaradır və iqtisadiyyatın normal vəziyyətə qayıtmasını sürətləndirir.

Dünya əhalisinin 1,2 milyardı olan şəhərlərin xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyinə ehtiyacı var. Bu səbəbdən, COVID-19 epidemiyası davam edərkən, Uhandan Nyu-Yorka qədər bir çox şəhərdə qida təhlükəsizliyini artırmaq üçün tədbirlər görülmüşdür.

FAO-nun nümunə göstərdiyi təşəbbüsləri artırmaq üçün xüsusilə yerli hökumətlərə “qısa ərzaq tədarüku zəncirləri” yaratması, yəni şəhərə yaxın kənd yerlərində istehsal olunan ərzaq məhsullarının istehlakını təşviq etmək tövsiyə olunur.

Boşa getməyən yerli istehsal zəncirləri yaratmaq və münasib qiymət səviyyəsini qorumaq üçün Tayland və ya Peruda olduğu kimi “mobil topdansatış ərzaq satışı” kimi texnoloji tətbiqlərin artırılması və paylamanın optimallaşdırılmasının təmin edilməli olduğu bildirilir.

Qlobal və Milli Qida Təchizatı Zəncirinin pozulmasının qarşısı alınmalıdır:

Qida istehsalı, saxlanması, paylanması, emalı, qablaşdırılması, pərakəndə satışı və marketinq fəaliyyətləri dayandırılmamalıdır. Digər tərəfdən, qida işçilərinin yoluxmasının qarşısı alınmalıdır. Bu prosesləri təkmilləşdirmək üçün innovasiya və texnologiyalara açıq olmaq lazımdır. Bu məqamda lokalizasiya qida sisteminin elastikliyini artıracaqdır.

Bununla belə, qida tədarükü zənciri milli sərhədlər daxilində bağlanmamalıdır. Bütün ölkələr qlobal qida sistemindədir və bunun dəyişməsinə gözlənmək olmaz (Serdar E.R. 2019: s.119).

FAO - nun vurğuladığı kimi, ərzaq ticarəti qlobal ərzaq təhlükəsizliyi üçün vacibdir və gələcəkdə vəziyyət dəyişməyəcək. Çünki coğrafi yerləşmə, iqlim və əhalinin sıxlığı baxımından dünyanın bəzi regionları müəyyən ərzaq və balıqçılıq məhsulları üçün daha sərfəlidir.

Öz növbəsində, qlobal qida sistemi yerli və regional qida elastikliyi təmin etmək üçün yenidən dizayn edilə bilər. Məsələn, beynəlxalq ticarətdə təzyiqlərlə aradan qaldırılan və ya azaldılan subsidiya mexanizmləri bərpa oluna və sağlam qidalanma vərdişlərini təmin edəcək istehsallar dəstəklənə bilər.

Qida Böhranından Ən Çox Zərər Çəkmiş Sektorlar Qorunmalıdır:

Koronavirus güclü sosial təhlükəsizlik şəbəkələri olmayan ölkələrdə təhlükə yaradır. Dünya əhalisinin 20 faizinin heç bir sosial təminatı yoxdur. Bu seqmentləri sosial təminat yoluyla əhalinin ərzaqla təmin olunmasını təmin etmək lazımdır. Bu sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinə birbaşa pul müavinətləri daxil edilməlidir (Serdar E.R. 2019: s.145).

Unudulmamalıdır ki, qidalanma səviyyəsi ilə ölüm nisbətləri arasında əlaqə var. Sosial təhlükəsizlik şəbəkələri pandemiya sonrası bərpa dövründə də həyati əhəmiyyət kəsb edəcək.

Bundan əlavə, epidemiyalar daha çox şəhər yoxsulları, qocalar, ucqar rayonlarda yaşayanlar, əlillər, hamilə qadınlar, yeni uşaq dünyaya gətirmiş qadınlar və məhbuslara təsir göstərir. Dövlətlər epidemiya başlayanda bu insanların adekvat qidalanmalarını təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir.

Davamlı Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Təcrübələri Dəstəklənməlidir:

Sənaye əkinçilik təcrübələri yüksək miqdarda ərzaq məhsullarının qlobal bazarlara çatdırılmasını təmin etmişdir. Lakin bu istehsal üsulunun mənfi nəticələri var. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığı azalır, şirin su ehtiyatları israf olunur, ekosistemlər zədələnir, istixana qazları emissiyaları artır və biomüxtəliflik azalır.

Bir çox ölkələrdə gübrə məhsulları xaricdən gətirilir. Buna görə də, sənaye müəssisələrinin təcrübələrindən daha az istifadə qida sistemlərinin həm davamlılığını, həm də xarici ticarətdən və təchizat zəncirindəki şoklardan asılılığını azaltmaqla onların çevikliyi artıracaqdır.

Dünyada qida sənaye müəssisələri təcrübələrindən dəqiq əkinçilik təcrübələrinə keçid tendensiyası mövcuddur. Bu, torpağın və digər təbii sərvətlərin qorunmasını və onlardan (su, gübrə, pestisid və s.) istifadəni təmin edir.

Bu üsulda peyk texnologiyaları, kiçik, ucuz, lakin bacarıqlı sensorlar, kameralar, pilotsuz uçuş aparatları və robot qida sənaye vasitələrinin verdiyi məlumatlardan istifadə etməklə daha qənaətcil və ekoloji cəhətdən təmiz istehsal təmin edilir. Azərbaycanda və dünyada dəqiq əkinçilik təcrübələri sürətlə artır (Canan İ.İ. 2019: s.42).

Qida Təhlükəsizliyində Rəqəmsal Texnologiyalardan İstifadə Edilməlidir:

Başqa sözlə desək, texnologiyalardan təkəcə dəqiq əkinçilik təcrübələrinin yayılmasında deyil, həm də qida sistemindəki digər problemlərin aradan qaldırılmasında istifadə oluna bilər.

Rəqəmsal izləmə sistemləri sayəsində qida tədarük zənciri yaxından izlənilə bilər və mümkün vaxt və resurs itkiləri aradan qaldırıla bilər. Mobil şəbəkələr, yerin müşahidə peykləri, böyük verilənlər və süni intellekt proqramları hökumətlərə qida siyasətlərinin nəticələrini ölçmək imkanı təklif edə bilər.

Məsələn, rəqəmsal texnologiyalar sayəsində qida qiymətlərini yaxından izləmək olar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ərzaq qiymətlərindəki sıçrayışları COVID-19 böhranında görmək olar. Məlumatın şəffaf şəkildə yayılmasının təmin edilməsi dövlətlərin ərzaq bazarlarını idarə etmələrini asanlaşdıracaq (Canan İ.İ. 2019: s.48).

Yeni texnologiyalar sayəsində qida istehsalçıları siyasət və proqramlara uyğun olaraq istiqamətləndirilə bilər. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalar istehsalçıların məhsullarını ən uyğun bazarlara vaxtında çatdırmalarını asanlaşdırma bilər (Canan İ.İ. 2019: s.49).

Ölkəmiz qida - ərzaq istehsal potensialı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından dünyanın ən münbit və şanslı ölkələrindən biridir. Epidemiyaya qarşı birlikdə hərəkət edərək bu böhranı fürsətə çevirmək və epidemiyadan daha güclü çıxmaq mümkündür.

Belə bir dövrdə dövlətin həyata keçirməli olduğu tədbirlərlə yanaşı, şəhər və kənd yerlərində ayrı-ayrı şəxslərin, istehsalçıların, peşə təşkilatlarının, qida ticarəti və sənaye müəssisələrinin, mülki aidiyyəti qurumların diqqət yetirməli və təşəbbüs göstərməli olduğu bir çox sahələr var.

Bu vəzifələri yerinə yetirdiyimiz zaman epidemiyadan yarana biləcək böhran və xaos mühitinin qarşısı alınmış və epidemiyadan sonra ölkəmizdə daha davamlı və dayanıqlı kənd təsərrüfatı və qida sektorunun formalaşması mümkündür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Mövzunun tədqiqi zamanı əldə etdiyim nəticələr və gəldiyimiz qənaətlərə əsasən verə biləcəyimiz təkliflər aşağıdakılardır:

1. Epidemiyadan ən çox zərər çəkən ölkələr olan Çin, ABŞ, İspaniya, İtaliya və Fransa dünyanın aparıcı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, ixracı və idxalı ölkələridir. Bu səbəbdən epidemiyanın kənd təsərrüfatı və qida sektoruna təsiri qlobal xarakter daşıyacaq və bütün ölkələri əhatə edəcək.

2. Azərbaycan epidemiyanın gec başladığı və bu ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı idarə olunduğu mühüm kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi önə çıxır. Bu səbəbdən Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və qida sektorundakı inkişafı həm Azərbaycan xalqı, həm də dünya cəmiyyətləri üçün önəmlidir.

3. Bir çox ölkələr epidemiyaya cavab olaraq kənd təsərrüfatı və qida sektorları üçün müxtəlif risk azaltma və uyğunlaşma tədbirləri görür. Görülən tədbirlər qruplaşdırıldıqda kənd təsərrüfatı və qida paylama zəncirinin davamlılığı, kənd təsərrüfatı dəyər zəncirinin maliyyə dayanıqlığı, kənd təsərrüfatı əməyi, yerli qidanın təşviqi, kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşma və məlumat mübadiləsinin ön plana çıxdığı görüldü. Bu tədbirlərin bəzilərini ölkəmiz üçün də qiymətləndirmək olar.

4. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və qida sektoru ilk mərhələdə epidemiyaya qarşı yaxşı sınaq vermişdir. Bununla belə, istehsal fəaliyyətlərinin intensivləşdiyi, bəzi məhsullar üzrə biçinin yaxınlaşdığı bu günlərdə qeyri-müəyyən və riskli sahələr çoxdur.

5. Türkiyənin də kənd təsərrüfatı məhsulları aldığı bəzi istehsalçı ölkələr epidemiyanı əsas gətirərək ixracatını azaltmağa çalışır. Bu vəziyyət bir tərəfdən bu məhsullarda spekulyasiya riski yaradır, digər tərəfdən isə “yerli istehsalın” əhəmiyyətini bir daha göstərir.

6. Epidemiya ilk mərhələdə qlobal ərzaq tələbini azaltmış, çünki evdən kənar qidaların istehlakı demək olar ki, dayanıb və qlobal ərzaq ticarəti kəsilib. Bununla belə, yay mövsümü öncəsi zəifləmiş məhsul ehtiyatları, logistika və nəqliyyat

problemləri, insanların (xüsusilə kənd təsərrüfatı işçilərinin) hərəkətinə məhdudiyətlər səbəbindən ölkələr öz daxili bazarlarında “ərzaq panikası” hiss edir və yaşayırlar.

7. Azərbaycanda ərzaq inflyasiyasında hələ ki, ciddi mənada azalma müşahidə edilməmişdir. Bu il ölkəmizdə kifayət qədər məhsuldarlığın gözlənməsinə və neftin qiymətinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, ərzaq məhsullarının bahalaşması “dəyər zənciri” prizmasından hərtərəfli təhlil edilməlidir.

8. Epidemiya dövründə bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan da taxıl (xüsusilə buğda, qarğıdalı və düyü) və paxlalılar (lobya, mərcimək, noxud) ehtiyatları əhəmiyyətlidir. Bizdə bu məhsulların əksəriyyətində tədarük çatışmazlığı, keçən il buğda istehsalı azaldığı üçün bu prosesdə taxıl və paxlalı bitkilərin istehsalının artırılması üçün tədbirlər görmək lazımdır.

9. Epidemiya zamanı və sonrasında fermerlərin, istehsalçıların və istehlakçıların, qida müəssisə rəhbərlərinin kənd təsərrüfatı, iqlim, bank və ictimai xidmətlərdə rəqəmsal informasiya xidmətləri və texnologiyalarına yönləndirilməsi gündəmdə olan bir məsələdir. Bu həm təmas riskini azaldacaq, həm də işin səmərəliliyini artıracaqdır. Bu dövrdə kənd təsərrüfatı işçilərinin təchizatı kritikdir. Xüsusilə meyvə-tərəvəz və çay yığımında yerli, xarici və miqrant işçilər ayrışikliyi etmədən gigiyena və təmas qaydalarına riayət etməklə tarlada və müəssisələrdə işlə təmin edilməlidir. Bu istiqamətdə əyalət və rayon əsaslarında lazımi tədbirlərin görülməsi, yerli dövlət idarəçilərinin və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən şəxslərin rəhbərliyi ilə komitələrin yaradılması tövsiyə olunur.

10. Hökumət ixraca əsaslanan meyvə-tərəvəzin heç bir problem olmadan ixracını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görür. Fermerləri, kollektorları və ixracatçıları digər zəruri gigiyena və keyfiyyət tədbirləri haqqında məlumatlandırmaq faydalı olardı.

11. Epidemiya dövründə zaman-zaman bəzi ərzaq məhsullarının tədarükündə və spekulyativ istehsalçı və istehlak qiymətlərində artıb - azalmaların olması mümkündür. Hökumət bu istiqamətdə tədbirlər görür, cəmiyyətlə əlaqə saxlayır.

Belə hallarda ayrı-ayrı şəxslər və yerli aktorlar tərəfindən birgə təşəbbüs mexanizmlərinin yaradılması hökumətin makro səviyyədə həyata keçirdiyi kommunikasiyanın təsirini artıracaqdır. Bu mənada, xaricdə nümunələr olduğu üçün xüsusilə böyük şəhərlərdə yerli şuraların yaradılması və ya Kənd Təsərrüfatı və Qida Agentliyinin təklif etdiyi kimi “Şəhər Qida Siyasəti Şuraları”nın yaradılması faydalı ola bilər.

12. Epidemiyə dövründə bəzi məhsullarda müvəqqəti tədarük artıqlığının baş verməsi də mümkündür. Belə hallarda həm istehsalçıların, həm də sənayeçilərin ayaqda qalması və qidanın israf edilməməsi üçün lazım gələrsə, məhsulların istehlakçılara maya dəyəri ilə təqdim edilməsi vacibdir.

13. Epidemiyə zamanı və ondan sonra qurudulmuş, dondurulmuş və konservləşdirilmiş məhsullara tələbat arta bilər. Xüsusən də bu yolla çox tədarük olunacaq məhsulların təqdimatı və konservasiyası qida israfının qarşısının alınmasında da faydalı olacaqdır.

14. Yeni dövrdə qida məhsullarının qablaşdırılması, saxlanması və daşınması mərhələlərində təmas və gigiyena qaydalarına uyğun olaraq məhsulların istehlakçılara təqdim edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhsullarını bilavasitə pərakəndə satışa çıxaran fermerlər, ailə qidası müəssisələri və ərzaq ticarəti ilə məşğul olan şəxslər bunu nəzərə almasalar, iri müəssisələr qarşısında rəqabət üstünlüklərini itirə bilərlər.

15. Bank və maliyyə sektoru epidemiyadan təsirlənən bizneslərə ən yaxşı dəstəyini təklif etməyə davam edir. Kənd təsərrüfatı kreditlərinin çoxunun vaxtı məhsul yığımından sonra başa çatdığından həmin dövrdə də eyni dəstəyin verilməsi vacibdir.

Belə bir dövrdə dövlətin həyata keçirməli olduğu tədbirlərlə yanaşı, şəhər və kənd yerlərində ayrı-ayrı şəxslərin, istehsalçıların, peşə təşkilatlarının, qida ticarəti və sənaye müəssisələrinin, mülki aidiyyəti qurumların diqqət yetirməli və təşəbbüs göstərməli olduğu bir çox sahələr var.

Ölkəmiz qida - ərzaq istehsal potensialı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından dünyanın ən münbit və şanslı ölkələrindən biridir. Epidemiyaya qarşı birlikdə

hərəkət edərək bu böhranı fürsətə çevirmək və epidemiyadan daha güclü çıxmaq mümkündür.

Bu vəzifələri yerinə yetirdiyimiz zaman epidemiyadan yarana biləcək böhran və xaos mühitinin qarşısı alınmış və epidemiyadan sonra ölkəmizdə daha davamlı və dayanıqlı kənd təsərrüfatı və qida sektorunun formalaşması mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Stratejik Yol Xəritəsi, Bakı, 2016, 157 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri (2001-2010-cu illər), Bakı, 2001, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin materialı, 113 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı, 14 fevral 2005-ci il.
4. Azərbaycanda tikinti, statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2018, 264 səh.
5. Azərbaycanın ərzaq balansları. Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2019, 84 səh.
6. Azərbaycanın sənayesi, Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2019, 250 səh.
7. Abdullayev Z. Məmmədov İ. (2001), İstehsala xidmətin iqtisadiyatı və idarə edilməsi. Bakı, Dərslik, 338 səh.
8. Abdullayev Z. S. Hacıyev Ə. H. (2000), İstehsalın təşkili, Bakı, 494 səh.
9. Axundov M. (2012), Müəssisə İqtisadi, Bakı, Azərnəşr, 412 səh.
10. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Bakı, 2019, 184 səh.
11. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2019), Pandemiya dövründə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, Bakı, Elm, 511 səh.
12. Əzizova R.A. (2015), Azərbaycanda istehsal-satış fəaliyyətində mövcud problemlər. Bakı, Şərq, 387 səh.
13. Hüseynov T. Həmidova L. (2015), Maşınqayırma istehsalının iqtisadiyyatı, Bakı, İqtisad Universiteti, 359 səh.
14. Hüseynova X.M. (2018), Azərbaycanda iqtisadiyyatın idarə olunması problemləri, Bakı, Azərnəşr, 388 səh.
15. İsmixanov H.S. (2014), Qida sənaye müəssisələrində satış strategiyaları. Bakı, Azərnəşr, 361 səh.

16. Kotler F. (2013), *Marketinqin Əsasları*, tərcümə edənlər: Hacıyev R., Məmmədov R. E. Bakı, Elm, 10 səh.

17. Məmmədov M.A. (2019), *Qida sektorunun tənzimlənməsinin əsasları*. Bakı, Şərq və Qərb, 342 səh.

18. Miriyev A.S. (2017), *Qida sənaye müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti*. Bakı, Qanun, 348 səh.

19. Səmədov A.S. (2015), *Qida müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinə dair araşdırma*. Bakı, Elm, 98 səh.

İngilis dilində

1. American Marketing Assosiation, <http://www.marketingproæer.com>, 26/05/2006.

2. Burhan S.A. (2019), *Economic problems experienced during the pandemic period*, London, TT, 454 p.

3. Corc D.İ. (2019), *The impact of coronavirus in the food industry*, Birmingham, UN publication, 411 p.

4. Henry A.A. (2019), *Economic impacts of the pandemic*, London, Theta, 253 p.

5. Jack Z.L. (2019), *The effects of the pandemic process on the foreign sector: economic reflections*, London, GERT, 312 p.

6. Kerr O.J. (2019), *Economic effects of Coronavirus*, Vieana, TT press, 451 p.

7. Mandros L.M. (2019), *Fundamentals of economic regulation*, London, East and Wecken, 333 p.

8. Marks K., Engels F. *Seçilmiş əsərləri*, T., 2010, 19, 1301 p.

9. Martin H.M. (2019), *Problems of economic management*, London, Photost, 356 p.

10. Michael A.S. (2019), *Economic attacks during the pandemic period*, London, BOBO, 385 p.

11. Morgan E.D. (2019), Evaluation of the impact of the coronavirus pandemic on the production and sales activities of the food industry, London, TT publications, 635 p.

12. Russan A.K. (2020), The impact of the coronavirus on the food industry, London, ArtC, 452 p.

Türk dilində

1. Canan İ.İ. (2019), Gıda sektöründe koronavirus etkisi, İstanbul, İlhan yayın, 459 s.

2. Ceceli İ.L. (2019), Pandemi sürecinin gıda sektörüne etkileri: ekonomik yansımalar, İstanbul, Jador, 345 s.

3. Hasanali E.A. (2019), Pandeminin ekonomik açıdan etkileri, Ankara, Kocak, 453 s.

4. Ruhan C.K. (2020), Koronavirüsün gıda endüstrisinin etkisi, İstanbul, ABC, 321 s.

5. Selma Y.S. (2019), Pandemi döneminde yaşanan ekonomik saldırılar, İstanbul, Beta, 345 s.

6. Serdar E.R. (2019), Koronavirüs pandemisinin gıda endüstrisinin üretim ve satış faaliyetleri üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi, İstanbul, KK yayınları, 235 s.

7. Yandız A.A. (2019), Pandemi döneminde yaşanan ekonomik problemler, İstanbul, TT, 544 s.

Rus dilində

1. Брезе О.Э. (2004), Экономика промышленности: Учебник, Кемерово: Кемеровский технологический институт пищевой промышленности, 178 стр.

İnternet resursları

1. http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_may2009/80397.htm

2. http://anl.az/el/i/ia_ite.pdf s. 5-6

3. <http://idp.gov.az/az/news/1103> - Coronavirus (COVID-19) salgını 2021 ile mücadele.
4. <http://www.e-qanun.az/framework/34254>
5. <http://www.e-qanun.az/framework/42111>
6. http://www.tatgida.com/Files/Tat_G_da_Sanayi_A._._30_Eylul_2020.pdf - Gıda sanayisi 2021.
7. <https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/910548> - AİB pandemiya ilə mübarizə üçün Pakistana kredit ayırır- 250 milyon dollar 2021.
8. <https://alj.com/tr/spotlight-by-fady-jameel/beslenme-kritik-kuresel-salgin-sonrasi-dunyada-gida-guvenligi-icin-mucadele/>
9. <https://atm.gov.az/az/news/198/COVID-19-un-qida-tehlikesizliyi-ve-qidalanmaya-t>
10. <https://atm.gov.az/az/news/198/COVID-19-un-qida-tehlikesizliyi-ve-qidalanmaya-t/> - Qida təhlükəsizliyi 2021.
11. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1301116> - pandemi etkileri hala sürüyor 2021.
12. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1321929> - COVID-19-un İqtisadi Təsirləri və 2021-ci il Epidemiyası ilə Mübarizə İqtisadi Tədbirlərinin Qiymətləndirilməsi 2021.
13. <https://ena.az/az/news/id-29035> - Qida sektoru pandemiya dövründə 2021.
14. <https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi> - Pandemi hakkında 2021.
15. https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_meh_sullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf - SYX 2021.
16. https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_meh_sullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
17. <https://sarkac.org/2020/07/COVID-19-tarim-ve-gida-dunyada-ve-turkiyede-neler-yasandi-neler-yasanacak/>.
18. <https://sənaye.qov.az/content/html>
19. https://Sumqayıt_ıh.qov.az./rade/14.html

20. https://thinktech.stm.com.tr/uploads/docs/1608991855_stm-COVID-19-sonrasi-dunyada-ve-turkiyede-gida.pdf? – Pandemi ve gıda sektörü 2021.
21. <https://turkishbioethics.org/jvi.aspx?pdire=tjob&plng=tur&volume=7&issue=3&showabs=true> - Makale topluları 2021.
22. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/1/noMd5ao2nDJwgMRCyTsPdDPPXLXZ2bwkk4DprYOl.pdf>
23. <https://www.bloomberght.com/gida-sektorunun-yarisi-2020-de-sektorel-daralma-bekliyor-2259494> - Gıda sektöründe daralma 2021.
24. <https://www.iqtisadiyyat.com/az/rades/8/information/8003>
25. https://www.jotags.org/2017/vol5_special_issue2_article27.pdf - Pandemi ve Qıda sektoru 2021.
26. <https://www.oka.org.tr/assets/upload/dosyalar/COVID-19-salgininin-tr83-bolgesi-uzerindeki-ekonomik-ve-sosyal-etkileri-raporu.pdf> – Pandemi ve onun ekonomik etkileri 2021.
27. https://www.researchgate.net/publication/314219295_Transport_and_agricultural_productivity_A_cross-national_analysis
28. https://www.researchgate.net/publication/350703038_COVID-19_PANDEMISININ_GIDA_SEKTORUNE_ETKILERI
29. <https://www.stat.gov.az/> - DSK 2021.
30. <https://www.stat.gov.az/> - Statistika Komitəsinin Rəsmi Saytı 2021.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Sənaye istehsalının sahə strukturu (ümumi yekuna nisbətən, faizlə).....	32
Cədvəl 2: İstehsalçı müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul ehtiyatı, milyon manat.....	33
Cədvəl 3: Sənayedə innovasiya məhsulunun həcmi (min manat).....	76
Cədvəl 4: Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı.....	34
Cədvəl 5: Sənayedə innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat).....	35
Cədvəl 6: Maliyyə mənbələrinə görə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat).....	76
Cədvəl 7: Qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri....	77

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Böhran dövründə və ondan sonrakı dövrdə insanları qorumaq üçün həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlər.....	29
Sxem 2: Pandemiya zamanı inkişaf edən və qapanmaya məruz qalan sahələr.....	52

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Kənd təsərrüfatı və qida sənayesi məhsulları ixracı, mln. dollar.....	39
Qrafik 2: Karantin dövründə üzləşdikləri spesifik problemlər.....	40
Qrafik 3: Karantin dövründə ortaya çıxmış problemlərin yaratdığı fəsadlar.....	43
Qrafik 4: Müəssisələrin maliyyə təminatının mənbələri.....	44
Qrafik 5: Resurslarda bahalanma müşahidə edildimi?.....	44
Qrafik 6: Məhsullarınızın bazarlara sərbəst hərəkəti zamanı hansısa məhdudiyətlərlə üzləşdiniz?	45
Qrafik 7: Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daxili bazarda məhsul artıqlığı problem.....	46
Qrafik 8: Məhsul artıqlığının bazara təsiri.....	46

Şəkillərin siyahısı

Sxem 1: Müəssisədəki işlərin növləri.....	14
Şəkil 1: Sənayedə istehsal həcmnin dinamikası (2010=100).....	32

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Cədvəl 3: Sənayedə innovasiya məhsulunun həcmi (min manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	6413,0	27566,0	24097,0	12517,1	13436,1	1519,4	36287,8	15060,5	29807,5
Emal sənayesi	6413,0	15063,0	23465,6	12191,1	13436,1	1519,4	36158,2	14876,7	29592,2
qida məhsullarının istehsalı							402,5	589,5	831,2
içki istehsalı		3500,0	18200,0		3973,0	758,0	41,5		

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Əlavə 2

Cədvəl 6: Maliyyə mənbələrinə görə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	8139,0	31589,0	9326,0	13877,2	21534,1	35179,1	27929,0	16135,7	34353,6
müəssisələrin öz vəsaiti Hesabına	3584,0	22996,0	9174,0	12376,9	21133,5	34779,2	14286,5	16076,0	34278,0
dövlət büdcəsi	-	8593,0	-	551,2	-	-	-	-	3,6
xarici investisiyalar	-	-	-	-	-	-	11808,2	36,0	72,0
Sair	4555,0	-	151,8	949,1	400,6	399,9	1834,3	23,7	-
Emal sənayesi	8128,0	29319,0	8083,0	4066,6	17383,6	32492,5	27744,4	16104,0	32967,6
müəssisələrin öz vəsaiti Hesabına	3573,0	20726,0	7931,0	2566,3	16983,0	32092,6	14101,9	16044,3	32892,0
dövlət büdcəsi	-	8593,0	-	551,2	-	-	-	-	3,6
xarici investisiyalar	-	-	-	-	-	-	11808,2	36,0	72,0
Sair	4555,0	-	151,8	949,1	400,6	399,9	1834,3	23,7	-
Qida məhsullarının istehsalı	690,6	782,8	2706	997,4	1156,7	-	-	81,5	338,0
müəssisələrin öz vəsaiti Hesabına	263,3	782,8	2706,0	997,4	1156,7	-	-	81,5	338,0
Sair	427,3	-	-	-	-	-	-	-	-
İçki istehsalı	-	13800,0	2070,0	136,0	2089,0	12792,0	1911,0	151,0	-
müəssisələrin öz vəsaiti									

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 7: Qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri

	2016	2017	2018	2019	2020
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	391	361	393	449	487
dövlət	16	7	7	9	9
qeyri-dövlət	375	354	386	440	478
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	4290	4508	4754	5252	6042
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	2964,7	2999,8	3050,8	3584,8	3884,3
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	104,8	101,0	101,3	110,8	97,3
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	9,1	7,4	6,4	7,6	10,4
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	11,4	9,3	7,7	9,3	13,3
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	63,6	125,5	196,6	140,4	225,1
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	0,6	1,2	2,3	1,5	2,5
Əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı					
Kolbasa məmulatları, ton	13300,0	13504,2	16410,0	17728,9	25833,6
Yağlılıq dərəcəsi 1-3% olan süd, min ton	880,5	913,9	911,3	945,4	946,4
Yağlılıq dərəcəsi 6-29% olan süd, ton	6295,8	6541,2	6947,0	7620,2	7742,2
Pendir və kəsmik, ton	49434,0	53974,4	50080,9	51346,0	53472,6
Kərə yağı, min ton	25,6	25,3	23,6	24,1	25,8
Yeməli balıq məhsulları (balıq konservləri daxil olmaqla), min ton	0,9	0,4	1,8	1,1	1,7
ondan nəərə kürüsü, ton	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələr, min ton	156,5	158,9	164,7	191,5	186,7
Makaron məmulatları, min ton	8,4	7,9	4,2	4,2	11,8
Bitki yağları, min ton	82,3	80,4	71,1	75,1	75,1

o cümlədən:					
saflaşdırılmış pambıq yağı	1,1	3,0	6,1	6,3	0,9
günəbaxan və saflor yağları	35,8	37,4	30,7	32,0	36,6
digər yağlar	45,4	40,0	34,3	36,8	37,6
Marqarin, ton	47594,1	51704,7	47211,2	47269,2	49894,2
Qənnadı məmulatları, min ton	59,5	81,1	79,4	69,3	69,7
Qənd və şəkər, min ton	418,7	228,4	203,1	271,0	246,5
Un, min ton	1582,0	1601,3	1602,9	1781,7	1842,9
Çörək və çörək-bulka məmulatları, min ton	1210,0	1222,8	1235,0	1256,4	1294,6
o cümlədən əmtəəlik	762,0	770,4	778,1	790,8	845,8
Təbii çay, min ton	9,4	10,8	9,3	9,8	10,6
Yodlaşdırılmış duz, ton	60627,0	63618,7	64410,0	74672,3	74253,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>